

ДО РОЗРОБКИ ТЕМИ ПРО ВІДРОДЖЕННЯ ТЮРКОЛОГІЇ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ 30-х РОКІВ ХХ ст.

ДАНИМ історіографічним оглядом продовжується розробка теми, присвяченої проблемам української тюркології*. Не претендуючи на вичерпне висвітлення зазначеного питання, автор прагнув також поділитися своїми міркуваннями щодо деяких аспектів, пов'язаних із процесом відродження тюркології в Україні, який триває і досі.

Виникнення української тюркології було зумовлене утворенням понад п'ять століть тому Запорозького козацтва з метою захисту України від набігів східних завойовників. Проте міцніюча, а згодом і стабільно домінуюча миротворча тенденція у взаєминах України з османською Туреччиною та Кримським ханством надала тюркології якісно нового змісту та призначення. З часом усе більше українців, виявляючи жвавий інтерес до Сходу, вивчали та вдосконалювали турецьку й татарську мови; поступово з'являлися й висококваліфіковані фахівці-тюркологи: лінгвісти, філологи, історики, юристи, економісти, мистецтвознавці. Адже беззаперечним є факт, що до середини 30-х років минулого століття рівень розвитку та професійний потенціал української орієнталістики (і тюркології включно) фактично нічим не поступався європейським стандартам. Високо оцінив рівень українського сходознавства директор Тюркологічного інституту Стамбульського університету – професор Фуад Кьопрюлю-заде на форумі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) у Харкові (1–6 листопада 1929 р.). А участь професорів О.С. Федоровського (Харків) і М.Ф. Болтенка (Одеса) у XXVII Міжнародному орієнталістичному конгресі в Оксфорді (Великобританія) 27–30 серпня 1928 р. – переконливе тому свідчення¹.

Проте з другої половини 30-х рр. нищівні удари, нанесені сталінським режимом по українському сходознавству, завдали

страшенної шкоди науці та культурі нашої Батьківщини. Як слушно зауважив видатний український тюрколог та історик Євразії, засновник і перший директор Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України, академік Омелян Пріцак, “орієнталістика як наука, перестала розвиватися на Україні”². Однак вона не загинула. Її самовіддані представники, справжні подвижники – як в Україні, так і серед діаспори – докладали великих зусиль для збереження, а згодом і відродження вітчизняного сходознавства і тюркології зокрема.

Будучи приголомшеним і шокованим репресіями та не застрахованим потрапити самому під їхню гільотину, загальноновизнаний патріарх української орієнталістики, академік Агатангел Кримський продовжував невпинно працювати за принципом: “Trasire benio paziente” (“Йти, роблячи добро”).

Перебуваючи серед засновників (у листопаді 1918 р.) Української Академії наук (УАН) та очолюючи протягом 20-х і початку 30-х рр. минулого століття Тюркологічну комісію і Комісію з вивчення історії Близького Сходу, він опублікував низку фундаментальних праць, – таких, як “Історія Туреччини”, “Історія Туреччини та її письменства”, “Вступ до історії Туреччини. Європейські джерела XVI в.”³. У цих наукових працях проаналізовано найважливіші аспекти турецької історії та культури. Йдеться про виникнення на рубежі XIII–XIV вв. держави турків-османів; про причини успішних завойовницьких походів (завдяки створенню яничарського війська та поширенню настроїв тюркофільства серед народів Європи); про значення слов'янського, й українського зокрема, впливу в історії й культурі Турецької держави. Окремий розділ “Історії Туреччини” А. Кримського присвячено славнозвісній Роксолані – українці Насті Лісовській (1505–1561) з галицького міста Рогатина, яка стала офіційною дружиною

* Див. Черніков І.Ф. З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до середини 30-х років ХХ ст. // Східний світ, 2003, № 4, С. 5–25.

Учасники Міжнародної орієнталістичної конференції “Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.” Київ, 20–26 жовтня 1991 р. Організована за ініціативою академіка, першого директора Інституту сходознавства НАН України Омеляна Прицака.

найвизначнішого султана Сулеймана I “Кануні” (“Законодавця”). В Європі його ще називали Сулейманом “Пишним”.

На початку 40-х рр. Агатангелу Кримському вдалося, попри всі негаразди, все ж таки здійснити написання та підготовку до друку 1-го тому запланованого великомасштабного твору “Історія нової арабської літератури”. Проте рукопис цього тому побачив світ лише через тридцять років⁴. Хоча дана праця присвячена проблемам арабістики, в ній багато тюркологічних тем. А саме: умови, в яких опинилися країни Арабського Сходу (Єгипет, Сирія, Ірак, Аравія) після завоювання їх у XVI ст. турками; безперечний зв’язок між очевидним занепадом арабської культури та османським пануванням; і нарешті, взаємовплив арабської та турецької літератур тощо⁵.

Тюркологічною, безперечно, слід вважати працю А.Ю. Кримського, присвячену великому азербайджанському поетові та вченому Нізамі Гянджеві, 800-річчя від дня народження якого готувалися відзначати у 1941 році. Відповідаючи на запитання, що стало особливо актуальним напередодні ювілею в колах наукової громадськості:

до якої власне культури варто віднести Нізамі – до азербайджанської чи іранської, Агатангел Кримський зауважив: “Варто тверезо усвідомити й визнати, що Нізамі, само собою зрозуміло, є рідним азербайджанським поетом, яким Азербайджан має право пишатися, однак він є і гордістю та окрасою також іранської літератури... незважаючи на його “азербайджанізм” та “тюркоподібність”⁶.

У статті під заголовком “Видатний діяч української культури”, надрукованій у центральній республіканській газеті “Вісті”, присвяченій 70-річчю А.Ю. Кримського, відомий учений-філолог Макар Русанівський зазначав: “Виняткової наукової цінності сповнені його праці з історії турецько-татарських мов і літератур (османської, азербайджанської, кримської, казанської) ...Кримський вперше широко подав українському читачеві різнобарвні мотиви і образи Близького Сходу, уперше змалював українським словом багату природу Сходу... і людей цих країн”⁷.

Багато сил віддав піднесенню сходознавства, зокрема тюркології, в Україні у повоєнні роки, заслужений діяч науки, док-

тор історичних наук, професор Харківського державного університету Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969) – видатний український сходознавець, арабіст, тюрколог, історик орієнталістики. В кінці 50-х – на початку 60-х років минулого століття він був членом Ученої ради Інституту історії АН УРСР.

Тематика, пов'язана з Туреччиною, її відносинами з Україною, становила для А.П. Ковалівського найбільший інтерес. Важко переоцінити його внесок у справу підготовки в Україні сходознавчих кадрів, зокрема тюркологів. Без перебільшення можна стверджувати, що свого часу молоді українські тюркологи Я.Р. Дашкевич, Н.С. Рашба, О.І. Ганусець, Д.М. Філіпенко та автор цих рядків відчували на собі в тій чи іншій мірі цілющий вплив рекомендацій, порад та консультацій свого вельмишановного вчителя – ученого феноменальної ерудиції та творчого обдарування, яким був незабутній Андрій Петрович Ковалівський⁸.

Неабияку роль у відродженні українського сходознавства, і тюркології зокрема, відіграв Тауфік Гаврилович Кезма (1882–1958), справжнє ім'я якого було Товфік Жубраїль, – відомий філолог-арабіст, тюрколог, іраніст, професор Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. Студентам факультету міжнародних відносин Київського університету в середині 40-х – початку 50-х рр. минулого століття пощастило на власні очі спостерігати, як Тауфік Гаврилович працював зі своїми учнями в аудиторіях університету. Серед них були Юрій Кочубей (нині визначний учений-арабіст і тюрколог, історик сходознавства і не менш визначний український дипломат, Надзвичайний і Повноважний Посол), Анатолій Кисіль (був дипломатом, заступником міністра закордонних справ УРСР), Володимир Левський (згодом кандидат історичних наук, доцент, викладав у київських вузах) та інші⁹.

Зробив свій відчутний внесок у відродження української тюркології після закінчення Другої світової війни аспірант і учень академіка А.Ю. Кримського, тоді ще зовсім молодий Омелян Пріцак. Захопившись проблемами нового напрямку орієнталістичної науки – алтаїстики, він у 1948 р. захистив у Гьотінгенському уні-

верситеті (ФРН) дисертацію, присвячену історії тюркської династії Караханідів. Водночас, продовжуючи розробляти свою улюблену тему про взаємини України зі Сходом розпочату ще до війни, О.Й. Пріцак виступив з дуже важливою публікацією: “Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року”¹⁰.

Вже у другій половині 40-х – 50-х рр. з'являються публікації, авторами яких були М.А. Алекберлі, О.М. Апанович, І.І. Беляєвич, М.Ф. Болтенко, Г. Григоренко, В. Єременко, С.М. Кафтарян, Н.С. Рашба, П.П. Удовиченко, де аналізувалися міжнародні відносини Туреччини, українсько-турецькі та російсько-турецькі взаємини XVI–XX вв. У 1947 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Туреччина в роки першої світової війни (1914–1918 рр.)” В.М. Зайцев¹¹.

Відновленню української тюркології дуже сприяла інтенсивна діяльність учених-балканістів: істориків, філологів та інших фахівців, які працювали у повоєнні роки в Україні. Балканістичні наукові школи в університетах та інших вищих навчальних закладах Києва (В.А. Жебокрицький, П.С. Сохань, І.М. Кулинич, С.М. Пархомчук, А.К. Мартиненко, Ю.О. Боев та ін.), Харкова (С.І. Сідельников, Г.І. Чернявський та ін.), Львова (Я.Д. Ісаєвич, В.П. Чорній та ін.), Одеси (К.Д. Петряєв, М.В. Дихан¹² тощо) є тому підтвердженням.

Що ж до самої тюркології, як і всієї орієнталістики, то в Україні протягом 60-х–80-х років ХХ ст. спостерігалась досить стійка тенденція до її відродження та подальшого розвитку. Про це свідчить низка фактів, а саме: утворення та функціонування в Інституті історії Академії наук УРСР у 1964–1965 рр. Відділу країн Близького і Середнього Сходу (завідувач – І.С. Хміль); у 1970–1978 рр. – Відділу історії країн зарубіжного Сходу (завідувач до липня 1975 р. С.М. Пархомчук); а в 1978–1991 рр. Відділу країн, що розвиваються, у складі академічного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. У 70–80-ті роки в Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка працювала кафедра країн Азії, Африки та Латинської Америки (завідувач кафедрою – В.І. Волковинський), де час від часу оголошували

прийоми до аспірантури, готувалися необхідні сходовознавчі кадри, в тому числі й із тюркології.

Серед вітчизняних тюркологів зазначеного періоду варто виділити, на наш погляд, таких учених, як Я.Р. Дашкевич¹³, О.І. Ганусець¹⁴, Д.М. Філіпенко¹⁵, О.М. Гаркавець¹⁶, К.І. Гурницький¹⁷, Н.М. Ксьондзик¹⁸, В.В. Пангашенко тощо, які почали вже утверджуватись у науці.

У 1970 році побачила світ у жанрі дорожніх нотатків книга відомого українського журналіста В.Я. Сіробаби “На землі Атагюрка: (3000 км по Туреччині)”, що знайомила читача з різними аспектами життя тогочасної Турецької Республіки.

Воїстину доленосними для українського сходовознавства, у тому числі й тюркології, став 1991-й рік. Адже саме в цьому році, в умовах уже суверенної, незалежної України, відбулося заснування Інституту сходовознавства імені Агатангела Кримського Національної академії наук України та відродження українського орієнталістичного часопису “Східний світ”.

Як підкреслюється в Концепції даного Інституту, в завдання Сектору тюркології Відділу країн Близького і Середнього Сходу входить: “...дослідження маловивчених питань історії Туреччини, її соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Особливу увагу доцільно приділити таким питанням, як піднесення, розквіт і падіння Османської імперії; Молодотурецька революція та її наслідки; національно-визвольна революція та створення Турецької Республіки; сучасний розвиток Туреччини, аналіз феномену “Турецького дива” (економічне піднесення другої половини 80-х рр.); соціально-політичні зрушення всередині країни; посилення ісламського фактора в турецькому суспільстві. Заслуговують на увагу питання, пов’язані з участю Туреччини в системі сучасних міжнародних відносин; проблема турецької трудової еміграції як одного з чинників “турецького піднесення”. Особливу увагу буде приділено дослідженню історичних зв’язків України та Туреччини”¹⁹. Отже, тюркологія перетворилася на пріоритетний напрям українського сходовознавства.

Вже через два місяці після проголошення незалежності України, за ініціативою

директора цього інституту академіка О.Й. Прицака²⁰, була скликана й успішно працювала в Києві протягом 20–26 жовтня 1991 р. Міжнародна орієнталістична конференція “Україна і Османська імперія XV–XVIII ст. Проблеми джерелознавства та історіографії”, у якій взяли участь понад 100 учених з 18 країн Європи, Азії, Америки. Організаційний комітет Конференції складався з таких осіб: О.Й. Прицак, П.С. Сохань (співголови конференції), В. Остапчук, І.Ф. Черніков (заступники співголів), О.І. Галенко (секретар), Я.Р. Дашкевич, Л.З. Гісцова, В.В. Сєднєв, Б.С. Стогній (члени оргкомітету конференції). Основними доповідачами від українських учасників зазначеної конференції, загальна кількість яких становила 28 осіб, були: Омелян Прицак (“Українсько-турецькі договори XVII–XVIII ст.”); Федір Шевченко (“Українсько-турецькі відносини періоду війни 1648–1654 рр.”); Ярослав Дашкевич (“Україна в складі Османської імперії XV – XVIII ст.”); Юрій Кочубей (“Українсько-кримські відносини в творах українських письменників (до проблеми стереотипів)”; Ярослав Ісаєвич (“Туреччина і Крим в українській літературі XVII ст.”); Олександр Гаркавець (“Одна рукописна збірка з історії кримських урумів); Віктор Остапчук (“Північне Причорномор’я як джерело Османського фінансового збагачення 1550–1650”); Олександр Галенко (“Турецькі і татарські документи з архіву Коша Війська Запорозького XVIII ст.”); Микола Крикун (“Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Османською імперією на українських землях в останній чверті XVII – на початку XVIII ст.”); Віктор Брехуненко (“Архіви російських приказів в системі джерел до історії україно-турецько-кримських взаємин першої половини XVII ст.”); Сергій Плохій (“Османська імперія та Кримське ханство очима Богдана Хмельницького: до історії формування стереотипу мусульман в суспільній свідомості українців”; Ігор Черніков (“Розвиток сходовознавства в Україні”)²¹ та ін.

Можна лише висловити жаль з приводу того, що матеріали цієї безпрецедентної тюркологічної конференції в Україні через брак коштів так і не були опубліковані у вигляді Збірника наукових праць.

Зазначена Міжнародна тюркологічна конференція стала корисною ще й тому, що виявлене українськими вченими бажання працювати в національних архівах Туреччини було дуже схвально сприйняте представницькою делегацією їхніх турецьких колег. Більше того, гості з Туреччини поширювали серед учасників конференції затверджені 18 вересня 1989 р. “Офіційні правила”, що регулюють проведення досліджень у державних архівах Турецької Республіки для приватних осіб і установ турецького та іноземного походження²².

Безперечно, це значно просунуло вперед вирішення питання про можливість роботи дослідників з України в Турецьких національних архівах, де зберігається досить значна кількість документів та матеріалів з історії України XVI–XVIII вв. Адже це факт, що саме в турецьких архівосховищах та бібліотеках продовжують залишатись у стані цілих або майже цілих корпуси українських першоджерел, що нині є такими необхідними для всебічного висвітлення аспектів вітчизняної історії та міжнародних відносин регіону Причорномор’я. На підставі орієнтовних даних (точну інформацію можна отримати лише після ознайомлення з відповідними каталогами), зазначені матеріали зосереджені, ймовірно, в Архиві при Музеї колишнього султанського палацу “Торкарі Сарayı” з його численними фондами канцелярії великого візира та інших органів управління Османської імперії, зокрема військового міністерства. Крім того, у бібліотеці султана Ахмеда III при “Торкарі Сарayı” міститься чимала кількість рукописних праць з особистих колекцій султанів та вищих сановників Османської державної адміністрації. Винятковий інтерес становить бібліотека при мечеті славетного турецького султана Сулеймана I Кануні (“Сулейманіє”), що є основним місцем зберігання рукописних колекцій, що належали султанам, їхнім дружинам, найвищим духовним особам, а також ученим. Найважливіші документи, які відображають діяльність “Великого Дивану” та “Високої Порти” (Уряду), містить Архив Ради Міністрів Туреччини²³.

Отже, варто зазначити, що українці таки працювали, і досить успішно, в Турецьких національних архівах. Серед них, насамперед, вельмишановні і добре

знайомі нам Омелян Прицак та Віктор Остапчук.

І хоча з часу проведення цієї Міжнародної тюркологічної конференції минуло понад 14 років, проте, на превеликий жаль, занадто мало ще зроблено для розв’язання проблеми вивчення та розробки турецьких архівів українськими дослідниками. Адже молоде покоління вітчизняних тюркологів (мовознавців, істориків) є вже достатньо підготовленим для виконання цієї місії. Очевидно, не дали ще свого “дозволу” кошти. А тим часом продовжують виходити друком усе нові й нові видання з історії України, монографічні та часописні дослідження з цієї тематики і питань міжнародних відносин XVI–XVIII ст. – без залучення турецьких архівних першоджерел.

Молодий український історик-орієнталіст Ферхад Туранли, навчаючись в аспірантурі Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, стажувався у Стамбульському міжнародному університеті на історико-філологічному факультеті, а в 1996 р. захистив дисертацію за спеціальністю “Всесвітня історія”. Дисертацію присвячено міжнародним відносинам у Північному Причорномор’ї середини XVII ст., безпосередніми учасниками яких були Україна, Османська імперія, Кримське ханство, Росія, Польща та Молдова. Праця базується на турецьких історичних документах. На основі дисертації в 2000-му році у Києві була опублікована монографія “Літописні твори М. Сена’ї та Г. Султана як історичні джерела”, 312 с. У цій монографії цілком вмотивованим і обґрунтованим є винесення на перший план кримського фактора. Як відомо, Богдан Хмельницький, розпочинаючи Визвольну війну проти Польщі та маючи гостру потребу в дипломатичних і військових союзниках – сусідніх державах, обрав перш за все Крим хана Іслама Гірея III (роки правління: 1644–1654) та уклав з ним у 1648 р. союзний договір.

Автором монографії було здійснено велику клопітку роботу у справі перекладу цінних турецьких історичних джерел українською мовою. Йому довелося двічі робити переклад: з первісного тексту – оригіналу творів кримських істориків XVII–XVIII ст. М. Сена’ї та Г. Султана, написаних османською мовою (арабська в’язь)

та з ново-турецького тексту, побудованого, як відомо, за латинським алфавітом.

Яскравим доказом відродження української тюркології, як і всієї вітчизняної орієнталістики, було перевидання Інститутом сходознавства НАН України у 1996 р. (тобто через 72 роки) книги “Історія Туреччини” А.Ю. Кримського (Київ, 1924). У передмові до 2-го видання цієї монографії²⁴ директор Інституту сходознавства, академік Омелян Прицак зазначав: “Будемо сподіватись, що перевидання цієї першої українськомовної “Історії Туреччини” Агатангела Кримського, що так гідно репрезентувало свого часу українознавчу науку, буде стимулом для написання наступної подібної історичної праці сучасними українськими сходознавцями”²⁵.

Безперечним досягненням молодого українського тюрколога Олександра Галенка став переклад з англійської мови монографії, що має назву “Османська імперія: Класична доба 1300–1600”²⁶. Автор книги – Галіл Іналджик – відомий турецький історик, професор університету Бількент в Анкарі, університету міста Чикаго (США), у 70-ті роки – Президент Міжнародної асоціації по вивченню країн Південно-Східної Європи та Голова Турецького національного комітету Південно-Східних Європейських студій²⁷.

У передмові видавців монографії – перекладача О. Галенка та наукового редактора В. Остапчука – читаємо: “Інститут сходознавства радий нагоді запропонувати українському читачеві переклад однієї з найкращих сучасних праць про Османську імперію... Насправді вона стала і досі залишається найавторитетнішим викладом в одній книзі Османської цивілізації. Для українського ж читача книга цінна ще й тим, що Галіл Іналджик у своїй науковій кар’єрі приділив багато уваги історії османського Причорномор’я, Кримського Ханату (між іншим, сам автор походить з Криму – його дід до 1905 р. був головним муедзіном у Багчесараї) та зв’язкам Порту з країнами Східної Європи. Отже, в цій книзі матимемо нагоду побачити історію України з іншої перспективи, тобто на тлі османської історії”²⁸.

Безперечно, однією з ознак відродження орієнталістики є поповнення за роки незалежності (хоча коштів бракувало), Націо-

нальної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та Національної парламентської бібліотеки тюркологічними виданнями з різних країн. До нових надходжень належать: Дмитров С. Султан Махмуд II и краят на еничарите – София, 1993, 304 с.; Еремеев Д.Е., Мейер М.С. История Турции в средние века и новое время. – Москва, 1992, 247 с.; Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи. Пер. с англ. – Москва, 1999; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Москва, 1998, 288 с.; Сванидзе А.М. Из истории торговли на Черном море в период османского господства (вторая половина XV – XVII в. в.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Тбилиси, 1992. – 27 с.; Федорук Я.О. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р. Автореф. дисс... канд. іст. наук. Київ, 1996. – 24 с.; Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы полит. архива. Мин-во ин. дел кайзеровской Германии. Сборник. Международный гуманитарный фонд армяноведения имени Ц.П. Агаяна. – Ереван, 1995, 643 с.; Османская империя. Проблемы внешней политики и отношения с Россией (Отв. ред. – С.Ф. Орешкова) Москва, 1996. – 246 с.; Петросян И.Е., Петросян Ю.А. Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII – начало XX в.в.). – Москва, 1993. – 186 с.; Алляхвердов С.Ю. Державно-національне будівництво Туреччини. Зовнішня та внутрішня політика. 1919–1923 рр. Автореф. дисс... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996 – 19 с.; Багдасарян С.К. Политическая система Турции в 1920–1930-х годах. Автореф. дисс... канд. іст. наук. – Ереван, 2000. – 27 с.; Вольский Д.А. Турция: партнер знакомый и незнакомый. Политика. Бизнес. Культура. Туризм. – Москва, 1994. – 111 с.; Парушев П. Ататюрк – диктатор, демократ. – София, 2000. – 275 с.; Філаретов В.М. Політика ФРН щодо Туреччини в 1960-х на початку 1980-х рр. Автореф. дисс..., канд. іст. наук. – Київ, 2000 – 20 с.; Поцхверія Б.М. Турция между двумя мировыми войнами. Очерки внешней политики. – М., 1992; Кемализм: зарождение, влияние, актуальность (Перевод с французского О.А. Власовой) – Москва, 1998, 447 с.; Данилов В.И. Турция 80-х:

от военного режима до “ограниченной демократии”. – Москва, 1991, 189 с.; Турция. Современные проблемы экономики и политики (ответственный ред. Е.И. Уразова) – Москва, 1997. – 132 с.; Задунайська Січ (Бачинський А.Д., Бачинська О.А., Вовк Ф.К. та ін.). – Одеса, 1998. – 390 с.

Що ж до архівних матеріалів, то їхня роль і місце в процесі дослідження подій, фактів та явищ, як відомо, надзвичайно важливі. Особливо, коли в умовах незалежної України було знято табу з багатьох справ колишніх фондів “обмеженого користування”. Так, у Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігаються невідомі широкому загалу архівні джерела, а саме листи гетьмана Богдана Хмельницького від 26 липня 1650 р. та від 27 листопада 1651 р. до турецького султана Мехмеда IV з пропозицією встановити дружні взаємини і обмінятися послами, а також з проханням надати військову допомогу²⁹.

Увагу дослідників привернули також матеріали з архіву, що стосуються контактів обох сусідніх країн у галузі освіти і медицини. Є відомості про підданих Туреччини, які у 40-х – на початку 50-х рр. ХІХ ст. проходили курс навчання у закладах мережі Київського округу³⁰. Цікавими є матеріали про відрядження професорів-медиків Київського університету св. Володимира (Ф. Мерінга та С. Алфер’єва) до Стамбула у 1856 р. з метою надання термінової допомоги хворим на висипний тиф³¹.

Що ж до Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, у фондах якого є документи зовнішньополітичних структур Центральної Ради, Української Народної Республіки (УНР), Української Гетьманської держави, Директорії УНР, а також Секретаріату справ міжнародних, перейменованого потім у Народне Міністерство справ закордонних, то, наш погляд, варто звернути увагу насамперед на діяльність Посольства України в Туреччині впродовж 1918–1922 рр. Протягом цих неповних п’яти років посади Надзвичайного Посла і Повноважного Міністра обіймали: Микола Левитський (1880–1935), Михайло Суковкін, Олександр Лотоцький (1870–1939), Ян Токаржевський-Карашевич (1885–1954) та Володимир Кедровський³². Крім суто поточних питань – періодичних звітів,

інформаційних повідомлень про внутрішньополітичне та економічне становище Туреччини, формування персонального складу Посольства та його фінансових справ, різноманітних листувань³³, дипломатичному Представництву, слід було вирішувати низку важливих для національних інтересів України проблем. Це і повернення на Батьківщину чималої кількості військово-полонених та цивільних осіб – вихідців з України; доля тих кораблів колишнього Російського імператорського Чорноморського флоту, які перебували в турецьких територіальних водах, і спадкоємцем котрих стала незалежна Україна, і нарешті, очікуване визнання автокефалії Української православної церкви Константинопольським вселенським патріархатом³⁴.

Навіть у тій атмосфері офіційний Київ виступив з ініціативою щодо скликання представницької конференції Причорноморських держав, на якій було укладено договір про утворення “Чорноморського союзу”³⁵. А дипломати з українського Посольства брали участь у підготовчій роботі (1920–1921 рр.) з питання вступу України до Ліги Націй³⁶.

Українською важливою, з точки зору формування спільних пріоритетів та взаємних підходів, стала Міжнародна (за участю представників України, Туреччини, Росії) політологічна конференція “Україна – Туреччина: безпека та співробітництво в Чорноморському регіоні”, що відбулася у Києві 10–11 квітня 2000 р. Специфіка роботи конференції полягала в тому, що з 111 її офіційних учасників лише 30 виступали як доповідачі. Переважну більшість присутніх становили співробітники Міністерства закордонних справ України, народні депутати Верховної Ради України, представники державних установ, громадських організацій, засобів масової інформації. На трьох пленарних засіданнях було заслухано такі доповіді: “Внутрішні чинники геополітичних орієнтацій України і Туреччини” (доповідачі: Халюк Баюлкен, Президент Атлантичної Ради Туреччини, і Рустем Жангожа, Національний інститут українсько-російських відносин, Україна); “Порівняльний аналіз інтересів Туреччини й України в Чорноморському регіоні, на Балканах, Центральній Азії” (доповідачі: Масут Хаки Джашин,

університет Сабанджі, Туреччина, і Борис Парахонський, Національний інститут українсько-російських відносин, Україна); “Україна та Туреччина на шляху до Європейського Союзу” (доповідачі: Дмитро Кублицький, фонд “Європа ХХІ століття”, Україна і Нурі Юрдусєв, Близькосхідний технічний університет, Туреччина); “Україна між Росією і Туреччиною: від суперництва до співпраці” (доповідачі: Ілтер Туран, ректор Стамбульського університету, Віктор Глебов, Одеський державний університет; Микола Ковальський, Центр Середземноморських та Чорноморських досліджень, Москва, Інститут Європи Російської Академії наук); “Крим і Кримські татари в українсько-турецьких відносинах” (доповідачі: Рефат Чубаров, народний депутат Верховної Ради України і Хакан Кирилми, університет Бількент, Туреччина); “Підходи України і Туреччини до врегулювання конфліктів на Балканах, у Грузії та Нагірному Карабасі” та “Воєнно-політичні аспекти співробітництва: українські та турецькі ініціативи щодо зміцнення безпеки в Чорноморському регіоні” (доповідачі: Григорій Перепелиця, Національний інститут стратегічних досліджень, Київ; Недім Нарли, Стамбул; Сергій Близнюков, Міністерство оборони України); “Роль Чорноморських транспортних коридорів у контексті проблем міжнародної безпеки та регіонального співробітництва” (доповідачі: Менсур Акгюн, університет Мармара, Стамбул; Михайло Гончар, фонд “Стратегія”, Україна); “Потенціал ОЧЕС в галузі безпеки й економічного співробітництва” (доповідачі: Лілія Григорович, народний депутат Верховної Ради України, Наталя Мхитарян, Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України); “Можливості України і Туреччини в галузі військово-промислового співробітництва” (доповідач – Анатолій Павленко, Національний інститут стратегічних досліджень, Київ); “Роль неурядових організацій для розвитку українсько-турецьких відносин та перспективи співробітництва” (доповідачі: Григорій Немиря, президент Центру міжнародних та європейських досліджень, Київ; Джері Матос, голова центру “За діалог та співробітництво між культурами”)³⁷.

На наш погляд, робота даної Міжнародної конференції була би набагато

результативнішою, якби у ній взяло участь більше українських учених-тюркологів. Адже це – парадокс: конференція відбувалася у приміщенні великої конференц-зали Національної академії наук України, а науково-дослідні інститути цієї Академії (Інститут історії України; Інститут сходознавства імені А. Кримського; української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського, світової економіки і міжнародних відносин, а також кафедра тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка) – всі вони були практично відсторонені від цього Тюркологічного форуму.

Тим часом українська тюркологія демонструвала все нові й нові досягнення на шляху свого відродження. Насамперед організовувалося вивчення турецької мови: у Києві: в Інституті філології на кафедрі тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в Інституті східних мов Київського державного лінгвістичного університету, в Інституті східної лінгвістики і права та Київській гімназії – інтернату східних мов № 1; у Львові: на факультеті східних мов Львівського національного університету імені Івана Франка; у Сімферополі: на факультеті сходознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, а також в Індустріально-педагогічному інституті.

Промовистим є факт, що спеціальність “Турецька мова і література” була започаткована в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з 1990 р.; і тут підготували магістерські роботи 11 тюркологів, троє з яких захистили кандидатські дисертації, а саме: Володимир Підвойний (“Лінгвістична термінологія турецької мови”), Сергій Сорокін (“Турецький синтаксис”), Ірина Дрига (“Тюркські мови на Балканах”).

Як зазначалося на Конференції з питань розвитку сходознавчої освіти (Київ, 18–19 травня 2001 р.), деякі випускники Київської гімназії – інтернату східних мов № 1 – зверталися до східної тематики, працюючи над курсовими і дипломними роботами. Серед них можемо відзначити Романа Машковського, студента юридичного факультету Київського національного економічного університету (“Конституційний лад

Турецької Республіки – за Конституцією 1982 р.”), Ольгу Боровську (“Висвітлення історії Туреччини в шкільних підручниках з історії України”) та ін.³⁸

Тому надзвичайно цікавою і повчальною є розповідь Г.І. Халимоненка, доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедрою тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка про свій шлях в орієнталістику, зокрема в тюркологію. Випускник факультету сходознавства Тбіліського університету, де він вивчав турецьку й грузинську мови, Григорій Іванович, повернувшись у 1972 р. в Україну, близько 20 років так і не міг працювати як тюрколог – через стійкі перешкоди, які робила тодішня влада щодо даного напрямку орієнталістичної науки. І лише у незалежній Україні у 1995 р. він захистив докторську дисертацію на тему “Тюркські лексичні запозичення в українській мові”, почавши розробляти концепцію розвитку тюркології в Україні³⁹. Дана концепція передбачає розвиток тюркології в трьох напрямках: філологічному, історичному та економічному, а базовим предметом має бути тюркська мова Туреччини або Азербайджану, Узбекистану, Туркменистану чи Казахстану. Як наголошує Г.І. Халимоненко, “сьогодні ми можемо говорити лише про розвиток тюркської філології”⁴⁰. З цією метою вкрай потрібне виконання єдиного навчального плану, здійснення якого можливе тільки за умови опанування таких предметів, як практичний курс тюркської мови протягом п’яти років, теоретична граматики тюркської мови, історія, географія та лінгво-краєзнавство, релігія й філософія тюрків, стилістика тюркської мови, методика викладання тюркської мови, тюрксько-український переклад та лексикологія тюркської мови. Крім того, студентам пропонуються спеціальні курси: поетика художнього твору, система жанрів тюркської літератури, етимологічні дослідження з тюркської мови⁴¹.

Варто гідно оцінити особисті заслуги доктора філологічних наук професора Г.І. Халимоненка, його суттєвий внесок у розвиток української тюркології⁴².

Важливими є і найближчі плани кафедри тюркології як базового центру розвитку даного напрямку сходознавства в Україні.

Це і підготовка підручника з османської мови, й активізація зусиль із метою відродження кримськотатарської мови, і всебічне сприяння науковій тюркології, і підготовка підручників із турецької мови, літератури, історії, монографічних досліджень, статей. Обнадійливим є висновок Григорія Халимоненка: “Тюркологія в Україні формується поки що нелегко, але її розвивають молоді фахівці, частина з яких здобуває освіту в Туреччині, і це дає підстави думати, що через кілька років українська тюркологічна школа заявить про себе як серйозний науковий осередок”⁴³.

Ось чому особливої уваги заслуговують Міжнародна наукова конференція, присвячена 10-й річниці відновлення дипломатичних відносин між Україною і Туреччиною (Київ, 14–15 травня 2002 р.), та опубліковані матеріали цієї конференції (“Україна–Туреччина: минуле, сучасне і майбутнє”. Збірник наукових праць. – Упорядник: Туранли Ф.Г. – Київ: “Денеб”, 2004, 632 с.)

І дійсно. У Києві вперше в історії відбувся Міжнародний тюркологічний науковий форум, учасниками якого стали понад 200 осіб, серед яких і провідні вчені, і дипломати, і громадські діячі з України, Туреччини, Азербайджану, Болгарії, Великобританії, Греції, Монголії, Німеччини, Іспанії, Італії, Польщі, Франції, а також таких географічно віддалених країн, як Японія та Аргентина. 80 доповідачів (окрім тих, хто брав участь у пленарних, секційних засіданнях та “круглих столах”) були потужним “робочим активом” даної конференції. Присутніх в актовій залі Київського національного університету імені Тараса Шевченка вітали прем’єр-міністри обох держав, ректор університету академік НАН України Віктор Скопенко. Вступне слово виголосили Надзвичайний і Повноважний посол Туреччини в Києві Білге Джанкорель та заступник державного секретаря Міністерства закордонних справ України Олександр Моцик.

Найширший спектр проблем із міжнародних відносин, історії, археології, геополітики економіки, юриспруденції, мовознавства і літературознавства, філософії, релігії, культурології, мистецтвознавства – все це було в центрі уваги учасників цих великомасштабних наукових зборів.

Організаторами конференції виступили: Інститут філології, Інститут міжнародних відносин та Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; науково-дослідні інститути НАН України (української археології та джерелознавства імені М. Грушевського, сходознавства імені А. Кримського), а також Посольство Туреччини в Україні.

Що ж до Збірника наукових праць (обсягом у 632 сторінки), який складається з трьох розділів, то завдяки зусиллям редакційної ради й упорядника Ферхата Гардашкана Туранли, текст цього видання було опубліковано трьома мовами: українською, турецькою та англійською.

Торкнемося кількох статей, представлених у цьому фоліанті. Збірник відкривається статтею визначного українського сходознавця, дослідника рідкісних, майже не розроблених тюркологічних проблем, доктора історичних наук, професора Ярослава Дашкевича (Львів), що має назву “Протурецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні та міжнародні відносини”⁴⁴. Насамперед відзначимо, що вчений був одним із перших українських істориків, що стали на шлях переосмислення ролі та місця Кримського ханства в міжнародних відносинах Північного Причорномор’я. Справа в тому, що хоч ця південна держава протягом трьох століть перебувала під протекторатом Османської імперії, а турецький султан санкціонував спеціальним указом сходження на ханський престол чергового кримського монарха з династії Гіреїв, значення офіційного Бахчисараю у дипломатичному протиборстві в регіоні було значно вагомим, ніж його номінальний статус.

Я. Дашкевич детально аналізує, як виникла та зміцнювалась в Україні (починаючи з середини XVI ст.) досить виразна протурецька орієнтація. Цьому значно посприяли подорож 1553 р. до Стамбула одного із фундаторів Запорізької Січі Дмитра Байди-Вишневецького, переконаного прихильника добрих взаємин із Туреччиною, публічні виступи таких відомих українських релігійних діячів і філософів, як Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Андрій Мужилівський, які аргументовано доводили

релігійну толерантність турків до православної церкви. З огляду на це, цілком зрозумілим є і висновок: “Прагнення Богдана Хмельницького до союзу з Туреччиною (тим більше, після краху його сподівань на мирне вирішення конфлікту з Польщею, після розчарування в підтримці Москви після Переяславської ради 1654 р.) було цілком логічним кроком та відповідало тенденціям, які проявлялися в Україні вже в середині XVI ст. Врешті-решт, це був останній шанс зберегти автономію України та отримати мирну передишку для розбудови держави”⁴⁵.

Я. Дашкевич називає щонайменше чотири фактори, котрі обумовили як протурецьку орієнтацію України, так і її можливу роль турецького “протеже”. Такими факторами є: автономний статус – на прикладі Молдавії, Волощини, Трансильванії, Кримського ханства; відносна віротерпимість турків до православних українців на території Османської імперії та за її межами; проста і не дуже обтяжлива податкова система; нарешті, гарантія відсутності кримськотатарських набігів на українські землі⁴⁶.

Згадуючи про те, що наступні козацькі гетьмани (після Б. Хмельницького), які уклали договори з Оттоманською Портою, продовжували цю політику, Ярослав Дашкевич висловлює таку думку, що феномен протурецької орієнтації в Україні протягом XVI–XVIII ст. вимагає подальших ґрунтовних досліджень – передусім із залученням турецьких історичних джерел. Учений зауважує: “Повинна утвердитися істина, що цей період в українсько-турецьких відносинах був позначений не лише ворожнечею, а й (може, навіть більшою мірою) дружніми, взаємовигідними стосунками”⁴⁷.

Найважливіші проблеми, пов’язані з віковичною історією формування Південно-Чорноморського вектора української зовнішньої політики розглядає визначний український сходознавець, арабіст і тюрколог Юрій Кочубей (Київ) у статті “Чорноморська орієнтація” – геополітична доктрина: історія і сучасність”⁴⁸.

Київська Русь і її природне прагнення мати вихід до Чорного моря та Дунаю; Козацька держава Богдана Хмельницького та його тюркофільство, що було успадковане

наступними гетьманами – Ю. Хмельницьким, П. Дорошенком, П. Тетерею, І. Мазепою, П. Орликом; події, пов'язані з Першою світовою війною 1914–1918 рр., революціями в Росії та крахом царизму – такі три етапи у своєму розвитку, на думку автора статті, пройшла доленосна ідея Чорноморської геополітичної орієнтації України. Тому в центрі уваги Ю.М. Кочубея – перший Президент незалежної України, видатний державний і громадський діяч, учений-історик, академік Михайло Грушевський (1866–1934). Саме він “...був першим, хто розробив геополітичну доктрину для України з урахуванням такого чинника, як Чорне море... у своїх есе “Орієнтація Чорноморська” та “Нові перспективи”. В її основу покладено, насамперед, інтереси Української держави, збереження і зміцнення її незалежності”⁴⁹.

У даній публікації детально аналізуються основні положення Чорноморської геополітичної концепції М.С. Грушевського, сутність якої зводиться до того, що: Чорне море міцно пов'язує наше узбережжя з Малоазійським, а через нього – із джерелами стародавніх культур (Егейської, Месопотамської, Єгипетської); по-друге, географічні особливості України значно сприяють економічному та культурному співробітництву з народами Причорномор'я, причому море “ніколи не ділило, а зв'язувало узбережні краї”; по-третє, Чорне море завжди відкривало “великі транзитні дороги на Схід”⁵⁰.

Сподіваємося, що читач зверне увагу на згадані Ю.М. Кочубеєм імена тих українських політиків, політологів, істориків, культурологів, економістів, які зробили свій внесок у розробку доктрини “Чорноморська орієнтація”. Серед них: Юліан Бачинський (1870–1934), Микола Міхновський (1873–1924), Степан Рудницький (1877–1937), В'ячеслав Липинський (1882–1931), Антон Синявський (1866–1951), Василь Дубровський, (1897–1966), Юрій Липа (1900–1944), Олександр Лотоцький (1870–1939), Левко Биковський (1895–1992), Олександр Шульгін (1889–1960), Іван Крип'якевич (1886–1967) та ін.

Завершує статтю Юрій Кочубей таким висновком: “Чорноморська орієнтація” для нашої країни залишається актуальною і не вступає в суперечність ні з нашою

європейськістю, ні з членством Туреччини в НАТО, бо, врешті, Туреччина теж є частиною Європи, а Україна намагається інтегруватися в НАТО та ЄС. Разом з Туреччиною ми можемо забезпечувати стабільність в Чорноморському регіоні, впливаючи на весь Близький Схід”...⁵¹

У дуже стислій, але глибоко аргументованій (з використанням маловідомих архівних і друкованих, у тому числі й турецьких, джерел) статті-нарисі “Історичні традиції порозуміння між українським і турецьким народами”⁵² український дипломат Богдан Сергійчук (Стамбул) і відомий український історик, доктор історичних наук, професор Володимир Сергійчук (Київ) розгортають справжню панораму українсько-турецьких взаємин протягом їхньої майже півтисячолітньої історії.

Не дивно, що Дмитро Байда-Вишневецький, за словами академіка М.С. Грушевського, “шукав порозуміння у Туреччині, сам їздив туди, мабуть, шукаючи способу, щоб Туреччина прийняла його під свою зверхність”⁵³.

Тим часом зовсім не війни та різні конфліктні ситуації визначали основний зміст міжнародних відносин. У цьому контексті миротворча тенденція в українсько-турецьких взаєминах неухильно прокладала собі шлях і в багатьох випадках брала гору. Адже безперечним фактом, є те, що ця миротворча, інакше кажучи – протурецька тенденція, досить рельєфно простежується в зовнішньополітичній діяльності великого гетьмана України – Богдана Хмельницького, який був переконаний у необхідності укладення з Оттоманською Портою широкомасштабного союзницького договору. Як зазначає М.С. Грушевський, наприкінці лютого й у перші дні березня 1651 р. Чигирин відвідало вельми поважне Посольство Туреччини на чолі з Османом Чаушем, котре вручило Б. Хмельницькому султанську грамоту, в якій “у виразах пишних і гіперболічних” порівнювалася його діяльність із Месієвою та повідомлялося, що султан Мехмед IV розглядає українського гетьмана на такому ж високому рівні, як й “інших королів християнських”. Далі у грамоті повідомлялося, що турецький монарх проголосив Б. Хмельницького своїм князем з різними привілеями, але й з обов'язком посилати своє

військо, куди султан схоче, і утримувати Чорне море безпечним і чистим від будь-яких нападів⁵⁴. А якою ж була відповідь Богдана Хмельницького? Великий гетьман України, загально визнаний військовий лідер і полководець, будівничий української державності, що відроджувалась у ході Визвольної війни, Хмельницький був ще й видатним дипломатом свого часу. Добре обізнаний з особливостями турецької дійсності (у 1620–1621 рр. молодий Б. Хмельницький жив у Стамбулі як військовополонений і опанував основи розмовної турецької мови⁵⁵), він, за визначенням сучасного українського історика-міжнародника Р.Г. Симоненка, “вміло маневрував у вирі зовнішньополітичних хитросплетінь, прокладаючи шлях кораблю молодій Українській державності”⁵⁶.

М.С. Грушевський наводить такий факт, що, як свідчить австрійський резидент (посол) у Стамбулі барон Шмідт, тодішній Вселенський православний Константинопольський патріарх Партеній показав йому (Шмідту) лист Б. Хмельницького, з якого стає зрозумілим, що гетьман бажав скористатися турецькою допомогою лише з метою зміцнення свого становища проти Польщі. Характеризуючи діяльність Українського козацького посольства у Туреччині на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем (листопад 1650 р.), М.С. Грушевський зауважив, що український гетьман, зав’язуючи зносини з Патріархатом, “маніфестував свої зв’язки з ним і немов під його протекторат віддавав свої відносини до Порти”⁵⁷.

Надзвичайно цікавим є представлені у статті унікальні матеріали, взяті з дослідження сучасного українського історика-сходознавця М.Д. Несука “Україна у зовнішній політиці Туреччини” про майже невідому до останнього часу Декларацію з українського питання від 24 листопада 1914 р. одного з керівних діячів Молодотурецького тріумвірату Османської імперії (та одночасно голови правлячої партії “Єднання та прогрес”) Талаат-бея. “Політичні наслідки Декларації Талаат-бея важко переоцінити. Це перший у міжнародних відносинах офіційний документ, у якому за українським народом визнавалося право на створення незалежної держави. Для історії України Декларація Талаат-бея має

таке саме значення, як відома Декларація Бальфура для історії єврейського народу і держави Ізраїль”⁵⁸. Стаття закінчується цілком логічним і правомірним висновком, що, після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України, події, котрі відбуваються в її двосторонніх відносинах із сусідньою Туреччиною, слід розглядати з погляду не “встановлення”, а “відновлення” – через традиції добросусідства “між нашими народами, що творилися протягом багатьох століть”⁵⁹.

“Українсько-турецькі міждержавні стосунки у середині та другій половині XVII століття: встановлення союзів, їх значення та наслідки”⁶⁰ – така тема статті Ферхада Туранли, кандидата історичних наук, доцента Інституту філології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Публікацію присвячено висвітленню зовнішньополітичного курсу гетьманської адміністрації Богдана Хмельницького на добросусідство та взаємовигідне співробітництво з Османською імперією та Кримським ханством. Разом з тим, у праці знайшли відображення низка важливих подій у міжнародних відносинах як Північного Причорномор’я, так і Півночі Європи того часу. Автор залучив до дослідження значну кількість турецьких джерел та літератури, переосмислено деякі історичні події (йдеться про стосунки кримського хана Іслама Гірея III з Богданом Хмельницьким під час відомої битви під Берестечком (червень 1651 р.).

Головний висновок статті Ф. Туранли такий: “Мудрий і далекоглядний політик, національний герой українського народу Б. Хмельницький після того, як був обраний гетьманом Запорозького козацтва, зумів підняти всіх українців на загальнонаціональне повстання. Проводячи інтенсивну політику щодо південного сусіда, він вперше встановлює тісні міждержавні зв’язки з османським урядом... Моральна та матеріальна підтримка з боку Істанбула у досліджуваній нами період значною мірою сприяла успіхам Української держави в боротьбі проти зовнішніх ворогів за свою свободу та незалежність”⁶¹.

Відомий український тюрколог, який має базову лінгвістичну підготовку, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН

України, кандидат історичних наук Наталія Ксьондзик (Київ) на основі різноманітних (насамперед – турецьких) джерел, у власній публікації “Україна–Туреччина: діалог у нових історичних умовах”⁶² вперше у вітчизняній історіографії детально проаналізувала якісно новий етап у двосторонніх українсько-турецьких взаєминах, що розпочався головним чином уже після розпаду СРСР. Авторка статті торкається таких подій, як: Протокол між Українською РСР і Турецькою Республікою (1989 р.) про розвиток торговельно-економічних відносин; візит Президента Туреччини Тургута Озала до Києва 13–14 березня 1991 р.; Заява Турецького уряду від 20 листопада 1991 р. про запровадження консульських зносин між обома країнами, а незабаром (після Всеукраїнського референдуму про незалежність 1 грудня 1991 р.) – про офіційне визнання суверенної, незалежної України; Стамбульський протокол від 3 лютого 1992 р. про встановлення українсько-турецьких дипломатичних відносин; офіційний візит до України (5–6 березня 1992 р.) міністра закордонних справ Туреччини Хікмета Четіна, наслідком якого стало підписання Протоколу про консультації з питань зовнішньополітичної діяльності; перший в історії взаємин обох країн офіційний візит до Туреччини Президента України Леоніда Кравчука та укладення 4 травня 1992 р. Договору про дружбу і співробітництво між обома Причорноморськими країнами⁶³. Цей договір є важливим міжнародно-правовим документом, він укладений терміном на десять років і складається з двадцяти статей та створює базу для всебічного двостороннього співробітництва у політичній, економічній, культурологічній галузях. Ідеться про розвиток безпосередніх зв’язків між підприємствами, співпрацю у сферах науки і техніки, охорони навколишнього середовища, зв’язку, інформатики, туризму, спорту⁶⁴. Торкаючись особливого значення Договору та наслідків його підписання, авторка публікації підкреслює, що це були перші кроки, зроблені Україною та Туреччиною в нових історичних умовах, на шляху зустрічного руху до об’єднання зусиль задля прогресу та процвітання народів двох країн. По-друге, договір продемонстрував не лише спільну зацікавленість, наміри

досягнути якісно нового рівня міждержавної взаємодії, але й створив умови для практичного здійснення проектів всебічного двостороннього співробітництва. По-третє, він продемонстрував достатньо високі темпи зближення позицій двох держав щодо широкого кола актуальних проблем, вирішення яких відіграють важливу роль у їхньому економічному, соціальному та культурному житті⁶⁵.

Важливими напрямками двосторонніх українсько-турецьких взаємин є співпраця у рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та здійснення спільних зусиль в облаштуванні депортованого кримськотатарського народу.

Характеризуючи кардинальні зрушення, що відбулись у світі після 1991 р., їх вагомі результати, які істотно вплинули та продовжують впливати на розвиток українсько-турецьких відносин, Н.М. Ксьондзик робить такий висновок: “Вже сьогодні можна ототожнити проблеми Києва і Анкари в просуванні до вступу в ЄС; негаразди, що виникають в їх національних господарствах через фінансові потрясіння в світовій економіці; проблеми, які постають перед індустріальним сектором обох країн у зв’язку зі складностями просування їх промислової продукції на ринках “третього світу”; остаточною невизначеністю магістрального напрямку регіональної економічної інтеграції тощо. Все це, як здається, дає вагомі підстави для розбудови нових схем поєднання зусиль обох країн з метою відокремлення нової, більш активної та раціональної спільної політики Києва і Анкари як на світовому, так і на регіональному рівнях”⁶⁶.

Високий рівень наукової аргументованості та політичної актуальності притаманний статті “Перспективи українсько-турецьких відносин у регіональному вимірі”⁶⁷, авторкою якої є Наталія Мхитарян (Київ), молодий і талановитий український тюрколог, кандидат політичних наук, головний консультант Відділу зовнішньої політики Національного інституту стратегічних досліджень України⁶⁸. Визначивши феномен “нового регіоналізму” в контексті глобалізації сучасних міжнародних відносин, авторка статті наводить приклад Чорноморсько-Каспійського регіону

(ЧКР). Адже унікальні природні багатства цього регіону, стратегічні транспортні коридори, контроль над якими фактично означає контроль над Євразією сьогодні і в майбутньому. Тут сконцентровано геополітичні, фінансово-економічні, військово-стратегічні інтереси головних світових і регіональних об'єднань і сил⁶⁹.

Класифікуючи за групами геополітичної орієнтації держави ЧКР, Н.І. Мхитарян доводить, що саме регіональні міждержавні об'єднання і насамперед Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) відображають нинішні інтеграційні процеси. У статті докладно розглядаються як основні напрями українсько-турецьких партнерських взаємин у рамках ОЧЕС, так і ряд важливих проблем, що чекають свого невідкладного вирішення у регіоні. Демілітаризація Чорного моря, його економічна безпека, будівництво Євразійської магістралі та Чорноморської кільцевої автостради, реконструкція існуючих газопроводів, що перетинають територію України, та проект спорудження Транскаспійського газопроводу, термінове розв'язання конфліктів у Придністров'ї, Кавказі, на Балканах – наочне тому підтвердження. “Саме ідея ОЧЕС віддзеркалює той стан взаємовідносин, коли серед країн регіону наростає розуміння унікальних особливостей і неповторних національних та регіональних інтересів... Відносини країн Чорноморського регіону в рамках ОЧЕС є важливим чинником у побудові нових взаємин, які базуються на економічному інтересі, співробітництві і розбудові системи регіональної безпеки”⁷⁰. Авторка наголошує на відчутній підтримці, що надає Україні Туреччина в питанні облаштування кримських татар, вирішення їхніх нагальних соціально-економічних, релігійно-правових та культурно-освітніх проблем на півострові. “Саме кримськотатарський народ може стати цивілізаційним мостом між Україною і Туреччиною”⁷¹ – такий висновок знаходимо у статті.

Публікація завершується рядом прогностичних положень щодо реальних можливостей Туреччини стати для України стратегічним партнером у питаннях підтримки української ініціативи у терміновому вирішенні проблем демілітаризації Чорного моря та гарантування його екологічної

безпеки. Оскільки турецьку територію перетинають стратегічно важливі шляхи до Середземномор'я та Близького й Середнього Сходу, то ними (в разі необхідності) могла би скористатися й Україна.

Актуальною, навіть злободенною є публікація наукового співробітника Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, кандидата історичних наук Павла Варбанця (Київ) “Ідеологія тюркізму: зародження й еволюція”⁷².

У статті висвітлено, що біля витоків ідеологічно-політичної доктрини тюркізму стояли відомі турецькі просвітителі другої половини XIX ст., письменники і поети: Ібрагім Шинасі, Намик Кемаль, Зія-бей, Алі Суаві – прихильники проведення реформ та прийняття Конституції, носії патріотично-прогресивних ідей, які виховували народ (насамперед – молодь) у дусі національної самосвідомості.

Тюркізм відчутно трансформувався у свій ультра-радикальний різновид – “пантюркізм” після Молодотурецької революції 1908 р., коли в Османській імперії при владі опинився так званий тріумвірат Енвера, Талаата і Джемалю, широко відомий своєю вкрай авантюристичною політикою. Саме цим молодотурецьким керівництвом було проголошено тріаду таких офіційних доктрин, як “османізм”, “панісламізм” та “пантюркізм”. Якщо “османізм” зводився до того, що багатонаціональне населення султанської Туреччини, незважаючи на його етнічні та історичні розбіжності, розглядалось як “єдина нація османів”, а мета “панісламізму” полягала в тому, щоб тримати всіх мусульман під владою турецького султана, то “пантюркізм” чітко простежився у зусиллях офіційного Стамбула об'єднати під своєю зверхністю усі тюркські народи. І лише першим Президентом Турецької Республіки Мустафою Кемалем Ататюрком було запропоновано принципово нову концепцію тюркізму, що значно повніше та реальніше віддзеркалює турецьку національну ідею та робить основний наголос на суворому дотриманні суверенітету Туреччини на її власній території.

Говорячи про особливості тюркізму на сучасному етапі, коли його інтегральними складовими стали турецький націоналізм, ісламізм та вестернізація, слід мати на

увазі, що внаслідок розпаду СРСР Туреччина зробилась своєрідним осередком тяжіння для багатьох тюркомовних народів у Центральній Азії, Закавказзі, на Балканах. Причому низка факторів – ісламські традиції і водночас світський прозахідний характер нинішньої Турецької Республіки, принади турецької економічної моделі 80-х рр. ХХ ст. та спільний інформаційний простір – усе це сприяло бурхливому розвитку всебічного співробітництва офіційної Анкари з новими тюркськими державами на пострадянському просторі.

Знаменній події новітньої історії Туреччини – першій республіканській Конституції – присвячена стаття Юлії Бурзель⁷³. Авторка цілком доречно зазначає, що ще у 1876 р., в умовах Османської імперії, під тиском прогресивно-демократичних сил, турецький султан Абдул-Гамід II змушений був прийняти першу турецьку Конституцію, що увійшла в історію як “Конституція Мідхата-паші”^{*}. У статті головну увагу приділено початковому етапу у діяльності керівника Турецького руху національного опору (1918–1923 рр.), видатного військового й державного діяча, засновника і першого Президента Турецької Республіки – Мустафи Кемалю Ататюрка (1881–1938). Саме з його ініціативи як голови Великих Національних зборів Туреччини (ВНЗТ) – новий турецький парламент 20 січня 1921 р. прийняв закон “Про основи організації”, який урочисто проголошував, що суверенітет і влада в країні повністю належать турецькому народові. Цей Закон вважається першою Конституцією республіканської Туреччини.

Вітаючи дану змістовну публікацію, хотілось би висловити її авторці такі дружні побажання. На с. 224 стверджується: “Кемалістська революція завершилася проголошенням Турецької Неспубліки – 19 жовтня 1923 року”⁷⁴. Насправді проголошенням Турецької Республіки 29 жовтня (а не 19) 1923 р. було завершено насамперед воєнно-політичну фазу кемалістської революції. Попереду ж були структурні реформи 20-х – початку 30-х рр. у галузі економіки, правових відносин, освіти, культури,

побуту тощо, які й були фактичним продовженням Турецької національної революції. Згадку про зустріч у 1919 р. М. Кемалю з делегацією більшовиків, очолюваною Семеном Будьонним⁷⁵, обов’язково слід підкріпити відповідним посиланням. Очевидно, йдеться (на с. 221) про Мудрський договір про перемир’я між Османською імперією та державами Антанти від 30 жовтня 1918 р. У тексті це перемир’я неправильно називається: “Мудрським”. І, нарешті, дослідження такої проблеми має здійснюватись із залученням оригінальних джерел – передусім турецького, українського та ін. походження. Що ж до посилань, то варто дотримуватись загальноприйнятих правил – вказувати назви статей, сторінки тощо.

Наукова та громадсько-політична цінність статті Валентини Піскун (Київ) “Українська еміграція у Туреччині в 20-х роках ХХ століття”⁷⁶ є беззаперечною. Залучивши до дослідження майже невідомі архівні джерела та повернуті з колишнього спецфонду рідкісні матеріали міністра закордонних справ УНР Олександра Шульгіна, авторка публікації підкреслює, що поразка національно-визвольної революції 1917–1921 рр. в Україні спричинила появу такого феномену, як українська політична еміграція, тобто “виїзд за кордон десятків тисяч найактивніших учасників подій того часу: керівних діячів Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії УНР і ЗУНР, вояків обох армій, службовців державного апарату, значної частини членів тодішніх політичних партій, представників наукової і культурної інтелігенції”⁷⁷. Значну увагу у статті приділено діяльності українських дипломатичних місій у Стамбулі (1918–1921 рр.), очолюваних Миколою Левитським, Михайлом Суковкіним, Олександром Лотоцьким, Іваном Токарежєвським – Карашевичем, які були спрямовані на розв’язання низки державницьких завдань незалежної України, в тому числі й тих, що стосувалися вітчизняних емігрантів.

Валерій Морква (Київ), залучаючи до дослідження низку документальних

* Названа на честь одного з лідерів конституційного руху “Нові османи” Мідхата-паші, який взяв активну участь в її розробці. На час уведення в дію цієї Конституції 23 грудня 1876 р. Мідхат-паша був великим візиром.

матеріалів і спеціальних монографічних видань, у статті “Туреччина у близькосхідній політиці Великобританії після Першої світової війни”⁷⁸ розглядає (на прикладі політики офіційного Лондона) історію виникнення та подальшої еволюції так званого “Східного питання”, остаточно крапку у повному розв’язанні якого зробила проголошена 29 жовтня 1923 р. Турецька Республіка.

Потужним центром української тюркології є, безперечно, півострів Крим, корінним народом якого є кримські татари. У 2003 р. у Києві побачила світ кримськотатарською й українською мовами фундаментальна книга “Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть” (792 с.), присвячена історії зародження цієї поезії, її міжнародного визнання, трагедії руйнації багатьох духовних цінностей і, нарешті, нездоланного прагнення до відродження. Зрозуміло, що опубліковані у даному збірнику праці представників цього тюркомовного народу заслуговують на особливу увагу.

“До питання історії і сучасного стану українсько-кримськотатарських літературних відносин”⁷⁹ – тема наукової статті відомого кримськотатарського поета, заслуженого діяча мистецтв України Юнуса Кандима (Сімферополь), автора низки поетичних збірок, монографії про кримськотатарського національного лідера (1917–1918 рр.) Номана Челебіджихана, а також перекладача кримськотатарською мовою творів геніального українського Кобзаря Тараса Шевченка. Як справедливо зазначається у статті, питання про відродження українсько-кримськотатарських культурних і літературних зв’язків зумовлене не лише інтеграційними процесами, що невинно посилюються у сучасному суспільстві, а й моральною відповідальністю перед минулими та прийдешніми поколіннями⁸⁰.

Говорячи про кримськотатарсько-українські зв’язки у сфері культури та економіки, що характеризуються чималими досягненнями у давній історії, Ю. Кандим із жалем констатує: в історіографії обох народів дане питання так і не стало предметом фундаментальних досліджень. Водночас він аналізує найпомітніші віхи в історії дружнього кримськотатарсько-українського співробітництва, що зна-

йшли своє відображення в літературних творах. Передусім згадується ім’я автора славнозвісної поеми “Тогайбей” (або “Тугайбей”) – кримськотатарського літератора Джанмухамеда (інакше – Джан-Мухамеда). Тогайбей – шанований у народі полководець, який спільно з великим гетьманом України Богданом Хмельницьким очолили об’єднаний похід проти Польщі у 1648–1649 рр. Подіям, пов’язаних із цим спільним татарсько-козацьким походом проти регулярного польського війська, присвячено також поему іншого кримського автора XVII ст. Едіпа Ефенді – “Сефернаме” (“Поема про похід”).

У статті подано цікаву інформацію про те, що кримськотатарська тематика фігурує у творчості класиків української літератури та мистецтва: Тараса Шевченка (поєми “Тайдамаки”, “У тієї Катерини”, його живописні твори: “Богдан Хмельницький перед Кримським ханом”, “Дари в Чигирині”); Івана Франка (стаття “Кримський хан Газі Гірей (1588–1607). І дещо з його віршів”, поетичні переклади – “Уривки пісень про татар і турків”) та ін.; Лесі Українки (віршовані цикли “Кримські спогади”, “Кримські відгуки”); Михайла Коцюбинського (оповідання “У путях шайтана”, “Під мінаретами”, “На камені”).

Ю. Кандим повідомляє також про творчі контакти академіка Агатангела Кримського з відомими діячами культури кримськотатарського народу – Ісмаїлом Гаспринським, Бекіром Чобан-заде, Османом Акчокракли, Абдулою Лятіф-заде, істориком Я. Кемалем. Він також інформує, що в бібліотеці Київського державного музею-квартири Павла Тичини зберігається близько 20 збірників творів репресованих та розстріляних кримськотатарських літераторів⁸¹.

Автор статті зауважує, що з початку 90-х рр. XX ст. літературні зв’язки наших народів посилілись і почали нагадувати широку дорогу з двостороннім рухом⁸². Можна лише вітати заяву Юнуса Кандима, що “взаємне вивчення історії культури, літератури, мистецтва, побуту українського і кримськотатарського народів, вивчення генетичної основи цих етносів призведе до феноменального відкриття: українці і кримські татари є не тільки стародавні сусіди, а й брати по крові”⁸³.

З інтересом сприймається інформація Тимура Усеїнова (Сімферополь), подана у статті “Кримськотатарська палацова література XV–XVII ст.”⁸⁴, про те, що переважна більшість представників правлячої ханської династії Гераїв були відомі також як діячі культури – поети, письменники, історики, мистецтвознавці. Серед них Девлет Герай хан I (1512–1577), Саадет Герай (1550–1597), Гази Герай хан II (1554–1607), Резмій Бахадир Герай хан I (1602–1641), Софу Мухамед Герай хан IV (помер 1676), Менглі Герай хан II (1681–1739) та ін.⁸⁵ Тому не можна не погодитися з Миколою Мірошниченком, відомим українським літературознавцем, перекладачем українською мовою багатьох тюркських поетичних творів, який у передмові до “Антології кримськотатарської поезії XIII–XX століть” зазначає, що “певно, жодна з європейських монархій не може похвалитися подібним феноменом”⁸⁶. Адже це факт, що класична палацова поезія кримських татар XV–XVII ст. увібрала художні досягнення кримськотатарської, османської, арабської та перської літератур.

Своєрідним дороговказом є основні положення статті Аділе Емірової (Сімферополь) “Шляхи відродження і розвитку кримськотатарської мови”⁸⁷. Торкнувшись історичного аспекту формування літературної кримськотатарської мови, що було перерване багатьма негативними подіями, зокрема Другою світовою війною та масовою депортацією багатостраждального татарського народу півострова, авторка публікації пропонує конкретні обґрунтовані рекомендації щодо відновлення цього природного процесу. А саме: надання кримськотатарській мові статусу офіційної мови автохтонного народу; розширення функціонального ареалу даної мови за допомогою засобів масової інформації, системи навчання та виховання рідною мовою; проведення мовної реформи, суть якої полягає у переході на латинську графіку тощо. “Через одну-дві генерації (40–50 років) кримськотатарська мова посяде своє законне місце в різнобарв’ї мов Криму, як мова докорінного народу”,⁸⁸ – пише авторка.

Обсяг даного огляду не дає можливості зупинитися на виступах-статтях усіх

вісімдесяти учасників Збірника наукових праць Міжнародної конференції 14–15 травня 2002 р.

Проте назвати імена тих українських авторів, які виявляють інтерес та демонструють хист до розвитку тюркології у рідній Батьківщині, є вкрай необхідним. Ось їхні імена та виступи-статті згідно розподілу у трьох розділах вищезгаданого збірника: Всеволод Наулко (Київ) – “Давні кримськотатарські поселення в Україні” (с. 91–93); Віктор Брехуненко (Київ) – “Приказна документація Московії як цілісний комплекс джерел з історії українсько-турецьких відносин XVI – першої половини XVII століття”. (с. 94–98); Іван Стороженко (Дніпропетровськ) “Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. (с. 99–103); Валерій Степанков (Кам’янець-Подільський) – “Формування підвалин проосманської політики гетьмана Б. Хмельницького (кінець 1647–1648 рр.)” (с. 104–111); Ярослав Федорук (Київ) – “Дипломатичні ініціативи Данила Калугера у формуванні антиосманської ліги (жовтень – листопад 1655 року)” (с. 112–117); Михайло Пасічник (Львів) – “Українсько-турецькі взаємини в період 60-х рр. XVII ст.” (с. 123–130); Галина Петришин (Львів) – “Вплив тюркського фактора на розвиток урбанізаційного процесу в Україні середини XVI–XVII століть (с. 131–143); Тарас Чухліб (Київ) – “Воєвода і господар земель Молдавських та України” за протекції Османської імперії Григорій Дука. 1681–1683 рр.” (с. 162–169); Богдан Короленко (Київ) – “Еміграція кримських татар до Туреччини після 1783 року” (с. 170–176); Феріде Хайбуллаєва (Сімферополь) – “Нове турецьке джерело з історії Криму XIV–XV ст.” (с. 188–191); Олексій Кресін (Київ) – “Османська імперія: роль в історії України” (с. 192–198); Сергій Романчук (Київ) – “Османська імперія у свідченнях українських паломників” (с. 199–202); Наріман Абдульваап (Сімферополь) – “Кримські татари у суспільно-політичному і культурному житті Османської імперії” (с. 213–220); Віктор Тимченко (Київ) – “Османська фортеця Аслан-Кермен на Дніпрі (за археологічними та писемними джерелами)” (с. 231–234); Олег Сухобоков (Київ) – “Слов’яни та тюрки у Лівобережній Україні: до історії

ранніх взаємовідносин” (с. 266–275); Віктор Ткаченко (Київ) – “Кварцитові знахідки з архаїчними ознаками на Луганщині” (с. 276–280); Сергій Зеленко (Київ) – “Дослідження місця загибелі середньовічного торговельного корабля поблизу берегів Криму” (с. 281–290); Світлана Біляєва (Київ) – “Співробітництво України та Туреччини в галузі археології (1996–2001 рр.)” (с. 291–293); Олена Кривик, Володимир Стецюк (Київ) – “Природне та етнокультурне середовище України: два крила вільного птаха” (с. 294–302); Оксана Галько (Київ) – “Спільне і відмінне в родильній обрядовості українців Карпат і турків” (с. 303–306); Дмитро Степовик (Київ) – “Туреччина й Ісламський світ в українській гравюрі XVII століття” (с. 317–320); Михайло Веркалець (Київ) – “Давня турецька література в дослідженнях А.Кримського” (с. 343–358); Тетяна Маленька (Київ) – “Творча спадщина Джелаль-ад Діна Румі в перекладах та дослідженнях” (с. 359–367); Олег Ярош (Київ) – “Рецепція вчення Ібн-Арабі у середовищі турецьких суфіїв: Ісмаїл Хаккі Бурсеві й трактат “Луббу-л-Лубб” (Ядро суті)” (с. 374–377); Еділе Меметова – (Сімферополь) “Деякі історичні аспекти стилістики кримськотатарської мови” (с. 378–385); Ленара Хайбуллаєва (Сімферополь) – “Наукова та літературна творчість Бекіра Чобан-заде” (с. 386–388); Кемаль Усейнов (Сімферополь) – “Формування та етапи розвитку кримськотатарської літературної мови” (с. 389–393); Лемара Оказ (Сімферополь) – “Порядок и основные функции слов в крымскотатарском предложении” (с. 397–401); Світлана Колесник (Київ) – “Жанрові особливості “Сакінаме” Нефі (с. 402–406); Ленур Усейнов (Сімферополь) – “Кримськотатарська казка та історія її вивчення” (с. 407–409); Зера Саттарова (Київ) – Мікросистема омонімічного ряду сучасної кримськотатарської мови (с. 422–429); Анатолій Ціпко (Київ) – “Естетико-художній генетизм української й турецької літературної давнини” (с. 437–444); Ірина Каян (Київ) – “Жанр” “шехренгіз” та його місце в турецькій літературі” (с. 445–448); Людмила Сорочук (Київ) – “Порівняльний аналіз Михайлом Драгомановим турецьких анекдотів в українській народній словесності” (с. 449–453); Олена Щербатюк

(Київ) – “Турецька тема” у спрямуваннях культурної взаємодії ранньомодерної України зі світом” (с. 466–478); Наталя Ануфрієва, Олена Ануфрієва, Оксана Наконечна (Київ) – “Народна мудрість про особливості конфліктних стосунків” (с. 483–487); Наталя Ануфрієва, Ярослава Дорогая – “Вплив менталітету на специфіку менеджменту” (с. 488–492); Ігор Черніков (Київ) – “Мустафа Кемаль Ататюрк і розвиток дружніх турецько-українських взаємин (1918–1938)” (с. 510–518); Тетяна Біленко (Київ) – “Стан та перспективи українсько-турецьких зовнішньоекономічних відносин на засадах сталого розвитку” (с. 526–531); Наталя Кравцова (Київ) – “Україна–Туреччина: дипломатичний діалог у зовнішньополітичній сфері та міждержавні контакти (1991–2001 рр.)” (с. 540–543); Юрій Швець (Сімферополь) – “Українське бачення значення Туреччини на сучасному європейському полі” (с. 544–547); Неоніла Волошина (Київ) – “Становлення відносин між Туреччиною та Україною на сучасному етапі” (с. 548–551); Андрій Галюк (Київ) – “Сучасні напрямки та проблеми стратегічного співробітництва України та Туреччини” (с. 557–565); Ігор Смирнов (Київ) – “Україна та Туреччина в системі міжнародних транспортних коридорів” (с. 566–571); Галина Дугчак (Київ) – “Україна і Туреччина: культурне співробітництво” (с. 572–576); Володимир Шатіло (Київ) – “Порівняльна характеристика статусу та повноважень Президентів України та Туреччини” (с. 577–583); Володимир Ілющенко, Надія Князев, Галина Піскорська (Київ) – “Інфокомунікаційні зв’язки між Україною та Туреччиною” (с. 584–590); Ольга Любіцева (Київ) – “Туристичний ринок Туреччини” (с. 591–594); Володимир Киричук (Київ) – “Туреччина – стародавній ринок курортів” (с. 595–597); Олена Кучмій (Київ) – “Туреччина на перехресті цивілізацій: трансформація зовнішньої політики та культурної ідентичності?” (с. 598–604); Тетяна Біленко, Євгенія Соломенцева (Київ) – “Теоретичні та практичні проблеми проведення дезінфляційної політики в Туреччині та Україні” (с. 605–609); Валерій Гондюл (Київ) – “Моделювання та прогнозування взаємин між Україною та Туреччиною на початку XXI ст.” (с. 610–619).

А такі українські тюркологи, як Олександр Галенко, Володимир Підвойний, Микола Несук, дипломат і тюрколог з Одеси Ігор Лукшин, на превеликий жаль, через різні обставини так і не змогли взяти участь у цьому престижному науковому форумі.

Висловлюємо надію, що молоді автори, які являють собою у переважній більшості справжню тюркологічну когорту, підтвердять уже у недалекому майбутньому своє замовлене реноме тюрколога.

Увагу кожного, хто зацікавлений у відродженні й подальшому розвитку української тюркології, обов'язково приверне Ухвала, одностайно прийнята учасниками Міжнародної наукової конференції (14–15 травня 2002 р.), в якій проголошено першочергові завдання фахівців даного напрямку сходознавства. Ці завдання такі: заснування Всеукраїнського Центру тюркологічних досліджень та інформації (його вже засновано); запровадження таких спеціальностей, як “Тюркологія” та “Українознавство” у вищих навчальних закладах обох держав; регулярне проведення (терміном раз на два-три роки) в Україні і Туреччині подібних до даної конференції міжнародних форумів з обов'язковою публікацією матеріалів; організація тематичних виставок; обмін студентами й науковцями; розробка навчальних програм; видання підручників та посібників з метою “об’єктивного висвітлення історії й культури обох народів”⁸⁹.

На наш погляд, конче необхідною є координація нині діючих українських тюркологічних центрів у питаннях підготовки молодих кадрів тюркологів і фахівців вищої кваліфікації, активізації їхньої видавничої діяльності та найбільш ефективної цілеспрямованої роботи.

Вітаючи тематику тюркологічних досліджень, особливу увагу слід звернути на праці з османістики.

Що ж до організації та проведення подальших тюркологічних конференцій, симпозіумів, семінарів, творчих зустрічей, то хотілося б, щоби вони відбувались в

атмосфері максимального сприяння вільному та невимушеному обміну думками, толерантності до будь-яких поглядів і переконань та дискусій у разі необхідності встановлення істини. Не слід забувати, що дискусія – це душа науки, дискутувати потрібно, за словами давньоримського історика Тацита, “sine ira et studio” (“без гніву та упередженості”).

У зв'язку з цим не можна не сказати ось про що. У 2004 році у видавництві НМЦ “СД” побачила світ книга “Харківський університет – рідному місту”, 200 ст., присвячена 200-річчю Харківського університету, в якій докладно відтворений внесок цього найстарішого вищого навчального закладу у розвиток культури й науки України. Разом з тим усупереч історичній правді, добре відомим та ґрунтовно доведеним заслугам професора Харківського державного університету, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки України – Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969), який протягом близько двох десятиріччів очолював у зазначеному університеті кафедру нової і новітньої історії, а потім кафедру медієвістики, створивши широковідому наукову школу українських сходознавців, його ім'я, крім поодинокі згадки на ст. 137 (А.П. Ковалівський на початку і в середині 20-х рр. минулого століття названий керівником підсекції духовної культури в університеті), на превеликий жаль, може стати забутим для нащадків. Зрозуміло, що таке ставлення нічого спільного з науковими традиціями не має, воно може завдати чималої шкоди спільній справі підготовки наших молодих сходознавчих кадрів.

Отже, нинішній етап відродження тюркології в Україні характеризується, на наш погляд, великою напруженою працею, безперечно відчутним досягненнями, але, і власними невикористаними можливостями водночас. Є всі підстави стверджувати, що українська тюркологія вже сьогодні досягла досить високого рівня зрілості. Їй притаманний невичерпний творчий потенціал.

¹ Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької,

турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові. – Харків, 1961, с. 85–88; Східний світ, Харків, 1930, № 10–11 (1–2), с. 381–382.

² *Пріцак О.* Орієнталістика // Енциклопедія Українознавства. Т. 5 – Париж – Нью-Йорк, 1969, с. 1870–1871.

³ Див. докладно: *Кримський А.* Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільш із стародруків XVI–XVIII в.в. Звідки почалася Османська Держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. – Київ, 1924; *Він же.* Історія Туреччини та її письменства. Т. 2, Вип. 2. Письменство XIV–XV в.в. – Київ, 1927. (Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН, № 10, Т. 2, Вип. 2); *Він же.* Вступ до історії Туреччини. Вип. 3. Європейські джерела XVI в. – Київ, 1926. (Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН, № 10, Вступ, Вип. 3).

⁴ Див. *Крымский А.Е.* История новой арабской литературы (XIX – начало XX века). – Москва, 1971; *Гурницький К.И.* Агафангел Ефимович Крымский – Москва, 1980, с. 154–157.

⁵ *Гурницький К.И.* Названа праця, с. 155, 157.

⁶ Див. *Алієва З.К.* Він пройшов крізь серце А.Кримського // Східний світ, Київ, 2003, № 4, с. 117–118.

⁷ “Вісті”, Київ, 1941 р., 15 січня.

⁸ Див. докладно: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України, фонд 149, “Ковалівський А.П.”; Черніков І.Ф. З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до середини 30-х років XX ст. // “Східний світ”, 2003, № 4, с. 19–20.

⁹ Див. докладно: *Кочубей Юрій, Матвєєва Леся.* Забуті імена. Тауфік Гаврилович Кезма // “Близькосхідний кур’єр”, Київ, 1998, № 2, с. 37–40; *Черніков І.Ф.* Названа праця. Там само, с. 17–18.

¹⁰ Див. *Кочубей Ю.* Слово про Омеляна Пріцака // Етноп. До 80-річчя академіка О.Пріцака // “Східний світ”, 1999, № 1–2, 2001; с. 8, 10.

¹¹ Див. *Белякевич І.І.* Чорноморські протоки в дипломатичних переговорах Англії, Франції і Росії наприкінці 1914 та на початку 1915 рр. // Наукові записки Львівського університету. 1946. Т.1. Серія історії, № 2, с. 89–117; *Він самий.* Германо-турецька інтервенція 1918 г. (Краткий обзор источников) // Доповіді та повідомлення Львівського університету, 1949, № 2, с. 29–35; *Григоренко Г.* Що коштує американська “допомога” Туреччині? // Сучасне і майбутнє, Київ, 1949, № 6, с. 38–40; *Єременко В.* Турецький народ у лещатах американського імперіалізму. – Київ, 1953; *Болтенко М.Ф.* Значение острова Березань в совместной борьбе братских русского и украинского народов за Черное море против турецких захватчиков // Труды Одесского госуниверситета, 1956, т. 144. Серия исторических наук, № 4, с. 163–174; *Алекберлі М.А.* До питання історіографії Хотинської війни 1621 р. // Наукові записки Чернівецького державного університету. Т. XVIII, серія історичних наук, вип.1, Львів, 1956, с. 113–125; *Він самий.* Хотинская война (1621). – Черновцы, 1957; *Кафтарян С.М.* Русско-турецкие отношения после Крымской войны // Ученые записки Сумского педагогического института, 1957, № 1, с. 12–16; *Удовиченко П.П.* З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922). – Київ, 1957; *Раїмба Н.С.* Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія // “Український історичний журнал” (УІЖ), 1959, № 6, с. 77–88; *Апанович О.М.* Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50–70 рр. XVII ст. – Київ, 1961.

¹² Серед наукових праць, зазначених балканістів, що тією або іншою мірою стосувались проблем Туреччини, назвемо, наприклад, такі: *Жебокрицький В.А.* Болгария накануне Балканских войн. 1912–1913 гг. – Киев, 1960. *Він самий.* Болгария в период Балканских войн 1912–1913 гг. – Киев, 1961; *Сохань П.С.* Братство, народжене в боях. До 100-річчя визволення Болгарії з-під османського іга – Київ, 1977; *Сохань П.С., Жук В.Н.* Участь народних мас України у визволенні Болгарії // УІЖ, 1978, № 2, с. 66–75; *Пархомчук С.М.* Народження нової Румунії. Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941–1945 рр.). Київ, 1961; *Він самий.* Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917–1921). Київ, 1967; *Він самий.* З історії антифашистської боротьби румунського народу під час другої світової війни // УІЖ, 1963, № 3, с. 72–77; *Кулинич І.М.* Впевнені кроки українського сходознавства // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 11, Київ, 1970, с. 108–111; *Мартиненко А.К.* Болгарія в Балканському союзі 1912 р.: З історії зовнішньої політики Болгарії // Наукові записки Ін-ту історії АН УРСР, 1956, Т. 7, с. 189–212; *Боев Ю.О.* Політика Франції на Балканах напередодні першої світової війни (1912–1913 рр.) – Київ, 1958; *Він самий.* Ближний Восток во внешней политике Франции (1898–1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний

Восток. Киев, 1964; *Він самий*. Молодотурецька революція і політика великих держав // УІЖ, 1958, № 5, с. 122–136; *Сідельников С.І.* Система турецької політичної сваволі в Болгарії в 50–60-х роках ХІХ століття // Наукові записки Харківського педагогічного ін-ту, 1955. Істор. серія. Т. 17, с. 63–86; *Він самий*. Національно-визвольний рух болгарського народу проти турецького панування в радянській історіографічній науці за п'ятдесят років // Питання нової та новітньої історії, 1967, № 5, с. 142–147; *Чернявський Г.Й., Чорний В.П.* Розробка проблеми болгарського національно-визвольного руху в працях С.І. Сідельникова // Проблеми слов'янознавства, 1979. Вип. 20, с. 96–102; *Ісаевич Я.Д.* Культура Галицько-Волинської Русі і зв'язи з Болгарією і Сербією // Вопросы истории, 1973, № 1, с. 92–107; *Чорний В.П.* Героическая эпопея болгарского народа (Апрельское восстание 1876 г.). Львов, 1976; *Петряев К.Д., Мигаль К.Т.* Найважливіші завдання радянського слов'янознавства // Праці Одеського ун-ту, 1962, Т. 152. Серія історичних наук, Вип. 9, с. 5–12; *Дихан М.Д.* Участие трудящихся болгар и гагаузов юга Бессарабии в Октябрьской революции и в борьбе с интервентами в 1917–1920 гг. Автореф. дисс.... канд. ист. наук, Киев, 1961.

¹³ *Дашкевич Я.Р.* Рец. на кн.: Эвлия Челеби. Книга путешествия, Москва, 1961 // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1963, № 1, С. 83–84; *Він самий*. Цінне видання про Хотинську війну. Рец. на кн.: История Хотинской войны. – Ереван, 1964 // Архіви України, 1966, № 3, с. 93–94; *Він самий*. Рец. на кн.: Schutz F. An Armeno-Kiptchak Chronicle of the Polish-Turkish Wars in 1620–1621: Budapest 1968 // “УІЖ”, 1968, № 9, с. 146–149; *Він самий*. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. ХVІ ст. // “Slavia”, Praha, 1969, N 1, s. 110–118; 1971, N 2, s. 246–249; A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // Harvard Ukrainian Studies, 1977, Vol 1, N 1; *Він самий*. О Крымскотатарской проблеме на Украине / “Советская этнография”. – Москва, 1989, № 3; *Він самий*: Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин ХV–ХVІІІ ст. // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації / Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). Київ, 1990, с. 65–72; *Він самий*. Тюркские источники об Украине ХVІ–ХVІІІ в.в.; актуальные аспекты публикаций. // Советская тюркология. Москва, 1990, № 3, с. 20–30; *Він самий*, Козацтво на Великому кордоні // УІЖ, 1990, № 12, с. 20–22; *Він самий*. Україна на межі між Сходом і Заходом ХІV–ХVІІІ ст. // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (Львів), 1991, Т. ССХХІІ, с. 28–44; *Він самий*. Ясир з України (ХV – перша половина ХVІІ ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія, Вип. 2. Український археографічний збірник. Т. 5, Київ, 1993, С. 41–47; *Він самий*. Вірменія і Україна (Збірник наукових статей та рецензій, 1954–1989). Львів–Нью-Йорк, 2001 та ін.

¹⁴ *Ганусець О.І.* Державний устрій Туреччини в період республіки Київ, 1961; *Він самий*. Внешнеполитический курс правительства Турции накануне второй мировой войны // Вестник Киевского ун-та. Международные отношения и международное право, 1975, вып. 1, с. 96–107; *Він самий*. Внешнеполитический курс правительства Турции в начальный период второй мировой войны // Вестник Киевского ун-та. Международные отношения и международное право, 1977, вып. 4, с. 30–39; *Він самий*. Турция в межсоюзнических отношениях в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Вестник Киевского ун-та. Международные отношения и международное право, 1978, вып. 6, с. 90–99; *Він самий*. Неоколониалистская политика США в отношении Турции в 20-х – начале 50-х годов // Развивающиеся страны Азии и Африки в борьбе против неоколониализма. Сборник научных трудов. – Киев, 1984. – С. 101–137.

¹⁵ *Філіпенко Д.М.* Друзі й вороги революційної Туреччини (1918–1922 рр.). Київ, 1968; *Він самий*. Експансія французького імперіалізму в Туреччині (1918–1922) // УІЖ, 1962, № 1, с. 74–83; *Він самий*. Критика фальсифікацій історії національно-визвольного руху в Туреччині 1919–1923 рр. // Питання нової та новітньої історії, Київ, 1962, № 2, с. 46–62; *Він самий*. Радянсько-турецькі відносини (1920–1922 рр.) // УІЖ, 1963, № 3, с. 77–81.

¹⁶ *Гаркавець О.М.* Тюркские языки на Украине (Развитие структуры). – Киев, 1988. *Він самий*. Зміна традиційного порядку слів у тюркських мовах на Україні // Мовознавство, 1983, № 3, с. 41–49.

¹⁷ *Гурницький К.І.* Кримський як історик. – Київ, 1971; *Він самий*. Агафангел Ефимович Кримський. – Москва, 1980; *Він самий*. А.Ю. Кримський про загарбницький характер турецьких завоювань на Балканах у ХІV–ХVІ ст. // Тези доповідей та повідомлень – до ХІХ наукової конференції Ужгородського ун-ту. Серія історії. Ужгород, 1965, с. 50–55.

¹⁸ Ксьондзик Н.М. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы (70–80 гг.) – Киев, 1991; Некоторые аспекты турецкой трудовой миграции в страны “Общего рынка” (60–70-е гг.) // Актуальные проблемы социально-экономического развития стран Азии и Африки. – Киев, 1980, с. 37–44; *Вона сама*. Проблема единства левых сил Турции (70-е годы). – Киев, 1981; *Вона сама*. О характере и специфике классовой борьбы турецких мигрантов в странах “Общего рынка” (60–70-е гг.) // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. Киев, 1983, № 3; *Вона сама*. Из истории антиимпериалистической общедемократической борьбы турецких трудящихся (70-е – август 1980 гг.) // Развивающиеся страны Азии и Африки в борьбе против неокOLONIALИЗМА. – Киев, 1984; с. 138–156; *Вона сама*. Основные направления научно-технической политики современной Турции // Научно-техническая политика зарубежных стран. Т. 3. – Развивающиеся страны. – Киев, 1987, с. 165–178; *Вона сама*. О левом движении в Турции на современном этапе (1980–1988 гг.). – Киев, 1989; *Вона сама*. Участие турецких иммигрантов в общественно-политической жизни ФРГ (70–80-е годы) // Иммигранты в современном западном мире: общественно-политическая деятельность. – Киев, 1990, с.10–19; *Вона сама*. Курдське питання в сучасній Туреччині // Дослідження світової політики, Київ, 2001, Вип. 14, с. 96–105; *Вона сама*. Афганський фактор у зовнішній політиці Туреччини // Дослідження світової політики. Вип. 21, 2002, с. 46–55. *Вона сама*. Туреччина в контексті основних спрямувань внутрішньої і міжнародної діяльності // Дослідження світової політики. Вип. 28, 2004, с. 95–113. Панашенко В.В. Кримське ханство у XV–XVIII ст. // УІЖ, 1989, №1, с.54–64.

¹⁹ Концепція Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН УРСР – Київ, 1991, с. 10–11.

²⁰ Див., наприклад, такі його праці, присвячені безпосередньо тюркологічній тематиці: Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Український археографічний збірник. Т. 4. Київ, 1992, с. 307–320; *Він самий*. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Український археографічний збірник. Т. 5 – Київ, 1993, с. 177–192.

²¹ Див.: Україна і Османська імперія XV–XVIII ст. Проблеми джерелознавства та історіографії. Програма роботи Міжнародної орієнталістичної конференції Київ – Крим. 20–26 жовтня 1991 р.

²² Див.: “Devlet kişivlerinde araştırma ve inceleme yarmak isteyen Turk Veya yabanci uyruklu gerçek veya tüzel kişilerin tabii olacaktan esaslar”. (18.9.1989 tarihli Resmi Gazetede yayimlanmiştir). “Regulations governing individuals and institutions of Turkish and foreign citizenship to conduct research in the State archives of the Turkish Republic” – Istanbul, 1991, s. 1–9; p. 11–25.

²³ Див.: Современная Турция (справочник). – Москва, 1965, с. 264–265; Черніков І.Ф. На міжнародній науковій конференції в Стамбулі // УІЖ, 1974, № 2, с. 146–147.

²⁴ Див.: *Акад. Кримський Агатангел*. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ–Львів, 1996.

²⁵ Прицак Омелян. Агатангел Кримський та його “Історія Туреччини” // Акад. Кримський Агатангел. Історія Туреччини..., с. 10.

²⁶ Він є автором багатьох тюркологічних досліджень, див. *Галенко О.І.* Про етнічну спорідненість українців і кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: Історія і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 13–14 травня 1994 р., Київ: 1995, с. 101–109; Він самий. Turkish image in the Ukraine // Turkish Area Study Group News, Cambridge. – 1994, March (N 38). – P. 28–32; *Він самий*. Традиції Північно-Причорноморської спільності: Замість передмови // Чумак Василь. Україна і Крим: Феномен на межі Європи та Сходу // Бюлетень Центру Українських досліджень. Серія історії. – Київ, 1995. – с. 3–9; Він самий. Квадратні тамги в культурних традиціях Близького й Далекого Сходу // Східний світ, 1995, № 2; 1996, № 1, с. 176–189; Він самий. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. V. – Київ, 1998. – с. 93–110; Він самий. Іудейські громади османської Кафи середини XVI ст. // Сходознавство, № 3–4 (1998), с. 39–62; *Він самий*. Toward the character the policy of the Ottoman Empire in the northern Black Sea region after the Treaty of Belgrade (1739) // The Ottoman Empire in the XV–III century. – Roma, 1999. – P. 117–128; Він самий: – Роксоланіада: Витівки українського орієнталізму // Критика. – 1999, квітень, с. 11–17; *Він самий*. Concrete Evidence: Istanbul’s Ukrainian Skyline // What’s On. No. 40, 2000, p. 38; *Він самий*. Етнодемографічна ситуація в Криму XVI ст.: Кілька історичних аргументів для політичних дискусій довкола Криму // Наукові записки. –

Вип. 10. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (ІПіЕНД) НАН України, 2000, с. 59–71; *Він самий*. Автохтонність як політична та наукова проблема Криму // Наукові записки. – Вип. 14; Київ: ІПіЕНД, 2000. – с. 22–42; *Він самий*. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. Київ: Альтернативи, 2001, с. 208–263; *Він самий*: Про татарські набіги на українські землі // УГЖ, 2003, № 6, с. 52–67; *Він самий*. Пошуки Криму у минулому та сьогоденні України // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Київ: “Стилос”, 2004, с. 25–49 [Інститут Кеннана – Київський проєкт]. Надруковано також у часописі “Критика”. – 2004. – № 12 (86). – с. 26–32; *Він самий*. Тягар стереопитів // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. с. 81–101 та ін. *О.І. Галенко* також підготував до публікації низку османських джерел: Ясир для султана: два османські кануннаме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2002, с. 373–387; В. Остапчук – Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. // *Marra Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів – Київ – Нью-Йорк, 1996. – с. 340–426 та ін.

²⁷ Див.: Association Internationale d'Etude du Sud-Est Europeen Bulletin, 1973, XI, №1–2, р. 7; Quatrieme Congress Internationale des Etudes du Sud-Est Europeen (Ankara, 13–18 aout 1979). Liste des participants. – Ankara, juillet 1979, р. 34.

²⁸ *Галенко Олександр, Остапчук Віктор*. Від видавців // Іналджик Галіл. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. Перекл. з англ. ..., с. 6–7.

²⁹ ЦДАК України, ф. 1407, оп. 2, справи 74, 25^a.

³⁰ Там само, ф. 707, оп. 19, спр. 470; ф. 712, оп. 6, спр. 463.

³¹ Там само, ф. 708, оп. 465, спр. 9893; ф. 707, оп. 22, спр. 292.

³² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 467; див. також: Енциклопедія Українознавства, т. 4. Перевидання в Україні – Львів, 1994, с. 1264, 1379–1380; Т. 9, 2000, с. 3234.

³³ ЦДАВО України, ф. 346 с. / 2594, оп. 1, спр. 51; ф. 3696, оп. 2, справи 51, 239, 257, 285.

³⁴ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 309, 448, 497, 624; див. також *Лотоцький О.* В Царгороді. Варшава, 1939, с. 44–46, 50–54, 77, 88–89, 92.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, справи 361, 186.

³⁶ Там само, спр. 380.

³⁷ Friedrich Ebert. Stiftung. Ukraine. Фонд Фрідріха Еберта. Бюро співробітництва в Україні. Програма Міжнародної конференції “Україна – Туреччина: безпека та співробітництво в Чорноморському регіоні”. Київ, 10–11 квітня 2000 року.

³⁸ *Халимоненко Григорій*. Розвиток тюркології в Україні в роки незалежності // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць. Упорядник Туранли Ф.Г. – Київ: “Денеб”, 2004, с. 310–311. “Україна – країни Сходу в ХХІ столітті: діалог мов, культур, цивілізацій”. Третя Всеукраїнська науково-практична конференція. Київ, 18–19 травня 2001 р. Програма, с. 5,9.

³⁹ Там само, с. 311.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² *Халимоненко Г.І.* Турецькі прислів'я та приказки. Упорядкування, переклад з турецької та вступне слово Г.І. Халимоненка. – Київ, 1985; *Він самий*. Турецькі народні казки. Упорядкування, вступне слово та переказ із турецької Г.І. Халимоненка. – Київ, 1987; *Він самий*. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови. Ч. 1. Лексика рибальства – Київ, 1994; *Він самий*. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови. Ч. 2. Лексика вівчарства. – Київ, 1995; *Він самий*. Турецька мова. *Türk Dili*. Підручник. Київ, 1997; *Він самий*. Турецька мова. Основи теоретичної граматики. Підручник. – Київ, 1999; *Він самий*. Історія турецької літератури (XIV–XVI століття). 14–16 Yüzyil. *Türk Edebiyatı tarihi*. Підручник. – Київ, 2001; *Він самий*. Історія турецької літератури (XVII–XVIII століття). 17–18 Yüzyil. *Türk Edebiyatı tarihi*. Підручник. – Київ, 2002.

⁴³ *Халимоненко Григорій*. Розвиток тюркології в Україні в роки незалежності // Україна – Туреччина: минуле, сучасне, майбутнє. Збірник наукових праць. с. 312.

⁴⁴ *Дашкевич Ярослав*. Протурецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє... с. 60–66.

⁴⁵ Там само, с. 62–63.

⁴⁶ Там само, с. 64.

⁴⁷ Там само, с. 66.

⁴⁸ *Кочубей Юрій*. “Чорноморська орієнтація” – геополітична доктрина: історія і сучасність // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 494–501.

⁴⁹ Там само, с. 496.

⁵⁰ Там само, с. 496–497.

⁵¹ Там само, с. 501.

⁵² *Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир*. Історичні традиції порозуміння між українським і турецьким народами // “Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 80–87.

⁵³ *Грушевський Михайло*. Ілюстрована історія України. Київ – Львів, 1912, с. 180.

⁵⁴ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. Т. IX. 1-а книга. Роки 1650–1654. – Київ, 1996, с. 135.

⁵⁵ *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Богдан Хмельницький. – Київ, 2003, с. 59.

⁵⁶ *Симоненко Р.Г.* До концепції багатотомної “Історії українського народу” (міжнародний та міжнародний аспекти). – Київ, 1993. – Історичні зошити. с. 45.

⁵⁷ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. Т. IX. 1-а книга. Роки 1650–1654. – Київ, 1996, с. 137.

⁵⁸ *Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир*. Названа праця, с. 85.

⁵⁹ Там само, с. 87.

⁶⁰ *Туранли Ферхад*. Українсько-турецькі міждержавні стосунки у середині та другій половині XVII століття: встановлення союзів, їх значення та наслідки // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 144–161.

⁶¹ Там само, с. 159.

⁶² *Ксьондзик Наталя*. Україна–Туреччина: діалог у нових історичних умовах // Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 532–539.

⁶³ Там само, с. 533–534.

⁶⁴ Там само, с. 534.

⁶⁵ Там само, с. 535–536.

⁶⁶ Там само, с. 539.

⁶⁷ *Мхитарян Наталя*. Перспективи українсько-турецьких відносин у регіональному вимірі // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 552–556.

⁶⁸ Вона відома як автор багатьох публікацій із питань двосторонніх українсько-турецьких взаємин, зовнішньої політики Туреччини, діяльності міждержавних регіональних структур (ОЧЕС та ін.); Див., наприклад, *Мхитарян Н.І.* Жити з сусідами у злагоді // Політика і час, 1995 № 7, с. 62–70; *Вона сама*. Курдська проблема і зовнішні відносини Туреччини // “Спостерігач”, 1995, № 10, с. 28–33; *Вона сама*. Turkish-Ukrainian relations// Eurasian Studies, Istanbul, 1996, № 2, Summer, P. 2–13; *Вона сама*. ЧЕС: шляхи співробітництва // Спостерігач, 1996, № 28, с. 34–37; *Вона сама*: ЧЕС і відносини України з державами Закавказзя // Нова політика, 1997, № 3, с. 39–45; *Вона сама*. Україна і Туреччина в рамках ЧЕС // Політика і час, 1997, № 4, с. 42–46; *Вона сама*. Роль Турції в Чорноморському регіоні, українсько-турецькі відносини, вероятні інтереси Анкари в Криму // Матеріали семінара “Межнародные отношения в Крыму: внешние факторы риска”. Киев, 13–14 октября 1997. Украинский центр исследований международной безопасности, 1997, с. 9–12; *Вона сама*. Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990–1998 рр.) // Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 1999 – 24 с.; *Вона сама*. Потенціал Організації Чорноморського економічного співробітництва в галузі безпеки // Матеріали міжнародної конференції “Україна – Туреччина: безпека та співробітництво в Чорноморському регіоні”. Київ, 10–11 квітня 2000 р. Фонд Фрідріха Еберта. – 2000, с. 144–146; *Вона сама*. Потенціал ЧЕС у подоланні соціальних криз і регіональних конфліктів у Чорноморському регіоні // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Вип. 14, Київ, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, 2001, с. 37–50; *Вона сама*. ГУУАМ, Європа і світ. Чорноморсько-Каспійський вимір глобальних викликів та національні інтереси України // Політика і час, 2002, № 12, с. 58–64; *Вона сама*. Україна і Організація Чорноморського Економічного Співробітництва:

десять років взаємин // Україна дипломатична, Київ, 2003, с. 587–595; *Вона сама*. У традиціях українсько-турецьких відносин нового часу. До 80-річчя Договору про дружбу і братерство від 2 січня 1922 року // Пам'ять століть, 2003; *Вона сама*. Каспійсько-Чорноморське измерение глобальних вызовов и региональных интересов: взгляд из Украины // Матеріали міжнародної конференції “Взаимоотношения и сотрудничество стран побережья Каспийского моря”, Мазандаран, Іран, 19–20 жовтня 2003 г.; *Вона сама*. К вопросу о геополитическом измерении влияния Турецкого фактора в Черноморско-Каспийском регионе // Турция в ХХ веке. Сборник научных статей. Москва, 2004, с. 222–233; *Вона сама*. Зовнішня політика Туреччини в глобальному і регіональному вимірі // Матеріали “Круглого столу”. Глобальні пріоритети розвитку в регіональних і національних інтерпретаціях: перспективи та умови консенсусу. Київ, 10 червня 2004.

⁶⁹ *Мхитарян Наталія*. Перспективи українсько-турецьких відносин у регіональному вимірі: // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 553.

⁷⁰ Там само, с. 554.

⁷¹ Там само, с. 556.

⁷² *Варбанець Павло*. Ідеологія тюркізму: зародження й еволюція // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 479–482.

⁷³ *Бурзель Юлія*. Мустафа Кемаль і прийняття 1-ої Конституції як важливий етап у становленні Турецької Республіки // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 221–224.

⁷⁴ Там само, с. 224.

⁷⁵ Там само, с. 222.

⁷⁶ *Піскун Валентина*. Українська еміграція у Туреччині (20-ті роки ХХ ст.) // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 225–230.

⁷⁷ Там само, с. 226–227.

⁷⁸ *Морква Валерій*. Туреччина у близькосхідній політиці Великобританії після першої світової війни // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 182–187.

⁷⁹ *Кандим Юнус*. До питання історії і сучасного стану українсько-кримськотатарських літературних відносин // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 336–342.

⁸⁰ Там само, с. 337–338.

⁸¹ Там само, с. 338–340.

⁸² Там само, с. 341.

⁸³ Там само, с. 342.

⁸⁴ *Усейнов Тимур*. Кримськотатарська палацова література XV–XVII ст. // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 394–396.

⁸⁵ Там само, с. 394, 396.

⁸⁶ *Мірошниченко Микола*. Слово долі і доля слова. Вісім століть кримськотатарської поезії // Окружина сонця. Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть. Упорядники – Микола Мірошниченко, Юнус Кандим. – Київ, 2003, с. 9.

⁸⁷ *Емірова Аділе*. Шляхи відродження і розвитку кримськотатарської мови // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 410–414.

⁸⁸ Там само, с. 414.

⁸⁹ Ухвала // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє..., с. 627.